

Rodziny wielodzietne - aktualny stan badań i najważniejsze wyzwania.

Perspektywa polska i niemiecka. 2021

Spis treści

Wstęp	4
prof. Marek Kośny	
Rodziny wielodzietne w Polsce i Niemczech, różnice i podobieństwa - wstęp Związku Dużych Rodzin Trzy Plus	6
Aleksandra Januszewicz	
Rodziny wielodzietne w badaniach socjologicznych	8
prof. Mariola Bieńko	
Wielodzietność - perspektywa psychologiczna	24
dr Łukasz Tanaś	
Rodziny wielodzietne w badaniach ekonomicznych	33
dr Anna Bebel	
Rodziny wielodzietne jako przedmiot badań demograficznych	50
dr Małgorzata Pawłus	

Działanie sfinansowane ze środków
Programu Rozwoju Organizacji Obywatelskich na lata 2018-2030

Publikacja jest dostępna na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa
- Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe - CC BY-NC-ND 4.0.

Prawa zastrzeżone na rzecz autorów oraz Związku Dużych Rodzin „Trzy Plus”.

Warszawa 2021

Wstęp

Rodziny wielodzietne – aktualny stan badań i najważniejsze wyzwania

Pojęcie rodziny wielodzietnej nie jest jednoznacznie określone ani w literaturze naukowej, ani na gruncie prawa. Niemniej jednak pojęciem tym nieustannie się posługujemy – w warunkach malejącej dzietności coraz częściej oznacza ono rodziny, w których wychowuje się troje lub więcej dzieci. Taki sposób definiowania ma bardzo konkretne odniesienie do demografii – dla zagwarantowania zastępowalności pokoleń, wymagającej współczynnika dzietności ogólnej na poziomie przekraczającym wartość 2, konieczne są bowiem rodziny z trojgiem lub większą liczbą dzieci. Jednocześnie liczba takich rodzin w populacji musi być odpowiednio duża.

Tymczasem ich odsetek znacząco spadł w ostatnich dziesięcioleciach zarówno w Polsce, jak i w innych krajach rozwiniętych, a najpopularniejszy model rodziny nieustannie przesuwana się w kierunku rodziny z dwojgiem dzieci a nawet jednym dzieckiem.

Pomimo bardzo istotnych konsekwencji spadku liczby rodzin wielodzietnych, badań dotyczących tego typu rodzin jest w dalszym ciągu bardzo niewiele.

W pewnym stopniu wynika to z braku jednoznacznej definicji rodziny wielodzietnej – definicja ta ma często charakter umowny, nieformalny. Kluczowe znaczenie wydają się jednak mieć problemy z uchwyceniem specyfiki tych rodzin: dopiero jednoznaczna identyfikacja tej specyfiki mogłaby uczynić grupę rodzin wielodzietnych atrakcyjnym obiektem badań. O ile bowiem rodzice w rodzinach wielodzietnych stosunkowo łatwo mogą wskazać elementy odróżniające je od innych rodzin, trudno jednak jednoznacznie ocenić, na ile te specyficzne cechy determinują sposób funkcjonowania rodzin wielodzietnych oraz ich znaczenia dla społeczeństwa. A bez tego trudno oczekiwać, że rodziny wielodzietne staną się autonomicznym i atrakcyjnym przedmiotem analiz. Dlatego identyfikacja specyfiki rodzin wielodzietnych stanowi warunek konieczny dla uczynienia tej grupy obiektem systematycznych badań. Istotnym krokiem w tym kierunku było przygotowanie w 2019 roku przez niemiecki Federalny Instytut Badań Demograficznych dwóch raportów: „Troje i więcej dzieci – rodziny z centrum

społeczeństwa” oraz „Rodziny wielodzietne w Niemczech”. Te bardzo interesujące i kompleksowe dokumenty skoncentrowane są jednak przede wszystkim na opisie bieżącej sytuacji. Niezależnie od tego, zrodziły one wiele pytań, dotyczących przyczyn obserwowanych zjawisk oraz zakresu, w jakim zjawiska i procesy występujące w Niemczech mają charakter szerszy – na ile charakteryzują one sytuację rodzin wielodzietnych także w Polsce. W ten sposób raporty te stały się inspiracją dla badań zaprezentowanych w niniejszym opracowaniu.

Podstawowym celem, jaki postawił przed sobą zespół autorów podczas prac na tym raporcie była identyfikacja aktualnego stanu badań nad rodzinami wielodzietnymi, w szczególności w kontekście Polski. Przewiedzona analiza z założenia miała charakter interdyscyplinarny: aby jak najpełniej ukazać badaną problematykę, podjęta została próba opisu rodzin wielodzietnych z perspektywy różnych dyscyplin naukowych – socjologii, psychologii, demografii oraz ekonomii. Uzyskane wyniki potwierdziły słuszność takiego podejścia. Każda z wymienionych dyscyplin w inny sposób postrzega problematykę wielodzietności. I dopiero wieloaspektowa analiza pozwalała na stworzenie względnie kompleksowego obrazu badanego zjawiska.

Zaprezentowane wyniki nie wyczerpują oczywiście rozważanego tematu – należą

je raczej traktować jako zachętę do dalszych badań. Szczególnie istotnym wyzwaniem w tym obszarze wydaje się organizacja szerokich badań empirycznych dotyczących wielodzietności w Polsce.

Gdy przeprowadzenie tego typu badań stanie się możliwe, zaprezentowany przegląd opisanych w literaturze wyników oraz zidentyfikowanych luk badawczych, pozwoli na odpowiednie ich zaplanowanie i organizację.

Uzyskanie wyników zaprezentowanych w niniejszym raporcie nie byłoby możliwe bez organizacyjnego wsparcia udzielonego przez Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus”, największą organizację rodzinną w Polsce. Spośród wielu zaangażowanych osób, szczególne podziękowania chciałbym złożyć na ręce Aleksandry Januszewicz, która podjęła się koordynowania prac zespołu. Bez Jej entuzjazmu i stałego wsparcia raport ten na pewno by nie powstał. Słowa wdzięczności kieruję także do Karola Grabca, dzięki któremu możliwe było pozyskanie środków na tłumaczenie wspomnianych wcześniej raportów niemieckich a także finansowanie prac edytorskich oraz wydania tego raportu.

W imieniu zespołu autorów,

Marek Kośny
Wrocław, 28 lipca 2021 roku

Rodziny wielodzietne w Polsce i Niemczech, różnice i podobieństwa

Aleksandra Januszewicz

Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus” powstał w 2007 roku jako oddolna inicjatywa społeczna. Ważną funkcją, którą pełnił od początku, oprócz integrowania, tworzenia lokalnych grup i środowisk rodzinnych, było wpływanie na rozwój polityki i kultury prorodzinnej w Polsce. Struktura wewnętrzna Związku opiera się na działaniach regionalnych Kół i Oddziałów oraz działaniach centralnych, na które składa się praca zespołu specjalistów i aktywność zarządu. Dodatkowo w ramach Związku Rodzin „Trzy Plus” w 2017 roku powstała ogólnopolska infolinia - Linia 3Plus, dedykowana rodzicom i dzieciom z rodzin wielodzietnych, która jest dostępna również dla osób niezrzeszonych w Związku Dużych Rodzin. Taki typ organizacji pozwala być w kontakcie z rodzinami ze wszystkich zakątków Polski oraz umożliwia przetwarzanie tych informacji na poziomie centralnym. Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus” od lat pełni aktywną rolę w życiu społecznym w inicjowaniu i opinowaniu rozwiązań polityki samorządowej i rządowej we wszystkich dziedzinach, mających bezpośredni i pośredni wpływ na jakość życia rodzin w Polsce. Oprócz zbierania w sposób bezpośredni informacji o potrzebach, wyzwaniach i realiach życia polskich rodzin, Związek podejmuje stałą współpracę z ośrodkami naukowymi. Między innymi dzięki tej części działalności,

w 2016 roku powstał Raport „Wielodzietni w Polsce 2016”. Członkowie i pracownicy Związku Dużych Rodzin „Trzy Plus” prowadzą aktywną działalność doradczą w ramach konsultacji społecznych, działań samorządowych, międzyresortowych oraz komisji sejmowych i senackich. W ramach tej działalności odczuwalny jest brak rzetelnych i aktualnych badań naukowych opisujących zjawisko wielodzietności w Polsce, które mogłyby we wnoszący wpływ na realne rozwiązania wpływające na jakość życia tej grupy społecznej.

W ramach swojej działalności Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus” angażuje się również w działalność i współpracę z organizacjami międzynarodowymi. Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus” jest członkiem Europejskiej Konfederacji ELFAC zrzeszającej organizacje rodzin wielodzietnych w Europie. Działalność ta owocuje wspólnymi inicjatywami na poziomie europejskim, ale także wymianą informacji i doświadczeń. W ramach tej współpracy mieliśmy okazję zapoznać się z tworzonymi w 2019 roku dwoma ogólnokrajowym badaniami na temat wielodzietności w Niemczech. Badanie Federalnego Instytutu Badań Demograficznych z Niemiec z roku 2019 „Troje i więcej dzieci - rodziny z centrum społeczeństwa” oraz „Rodziny

wielodzietne w Niemczech” stały się inspiracją do przyjrzenia się aktualnemu stanowi dostępnych badań nad zjawiskiem wielodzietności w Polsce.

Tak powstała inicjatywa stworzenia zespołu naukowego, który inspirowany badaniami niemieckimi, uporządkowałby dostępną wiedzę naukową na temat wielodzietności w Polsce. Tak powstała monografia zawierająca perspektywę: socjologiczną, psychologiczną, politologiczną - demograficzną oraz ekonomiczną wielodzietności na podstawie dostępnych opracowań i badań naukowych. Do pracy w zespole zostali zaproszeni naukowcy z czterech ośrodków akademickich.

Zespół pod opieką naukową:

- **dr hab. prof. Marek Kośny** - Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
- **dr hab. Mariola Bieńko** - Katedra Studiów Rodziny i Patologii Społecznej, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytet Warszawski
- **dr Łukasz Tanaś** - wydział Psychologii, SWPS w Warszawie
- **dr Małgorzata Pawlus** - Uniwersytet Kardynała Wyszyńskiego, Instytut Nauk o Polityce i Administracji
- **dr Anna Bebel** - Katedra Ekonomii Matematycznej, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

Niniejszy raport powstał dzięki dofinansowaniu Narodowego Instytutu Wolności - Centrum Społeczeństwa Obywatelskiego w ramach Programu Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego - Rozwój instytucjonalny lokalnych organizacji strażniczych i mediów obywatelskich.

Rodziny wielodzietne w badaniach socjologicznych

prof. Mariola Bieńko

Definicja wielodzietności

W przeszłości rodzina nie tylko wiejska, tradycyjna, ale często rodzina miejska, były rodzinami cechującymi się wielodzietnością. Przed II wojną światową za rodzinę wielodzietną w Polsce uważano rodzinę mającą sześcioro i więcej dzieci (Kalinowski, 2011). Obecnie z demograficznej perspektywy rodzina wielodzietna to rodzina z co najmniej czworgiem dzieci, zaś z perspektywy ekonomicznej i socjologicznej – rodzina z co najmniej trojgiem dzieci. W socjologii, jak również w psychologii społecznej rodzinę wielodzietną analizuje się w aspekcie struktury i poziomu relacji oraz więzi (niekoniecznie biologicznej) pomiędzy rodzicami i dziećmi. Pedagogika łącząca ujęcie socjologiczne i psychologiczne, ujmuje rodzinę wielodzietną jako system społeczno-wychowawczy, co pozwala na pokazanie wewnątrzrodziny mechanizmów jej funkcjonowania oraz relacji między rodziną a innymi grupami i instytucjami wychowawczymi (Żegliska, 1998; Nowak, 2006; Kotlarska-Michalska, 2002; Forma, 2010). Wielodzietność definiuje się zwykle przez progową liczbę dzieci w rodzinie. Tak utworzone pojęcie jest przydatne w polityce społecznej, ale w badaniach socjologicznych może okazać się bezużyteczne. Kryterium liczby dzieci kwalifikujące rodzinę do określonego typu jest

umowne i zależy m.in. od celu analizy. Przyjawszy ilościowe kryterium wielodzietności, badacz zaczyna traktować ją jak odrębny byt społeczny, mimo że samo kryterium jest arbitralne, a zjawiska obserwowane w rodzinach wielodzietnych zyskują znaczenie tylko w porównaniu z pozostałymi rodzinami (Konarzewski, 2014).

Problematyka rodzin wielodzietnych w badaniach polskich

W polskich badaniach nad rodzinami wielodzietnymi można wyróżnić kilka nurtów poszukiwań:

1. Badania diagnostyczno-opisowe – przedmiotem badań jest rodzina wielodzietna w określonej populacji (jej natężenie, częstotliwość występowania), przyczyny posiadania większej liczby dzieci przez osoby wywodzące się z określonych środowisk, aktywne zawodowo i niepracujące, współczesne zagrożenia w realizacji funkcji, diagnozy dotyczące przeciętnego dochodu;
2. Badania środowiskowych uwarunkowań wielodzietności, a także wpływu wielodzietności na sytuację demograficzną w Polsce oraz zmian w podejściu do kwestii wielodzietności;
3. Wpływ wielodzietności na społeczne funkcjonowanie jednostki.

Badania w wymiarze zewnątrzrodzinnym

W sondażach opinii publicznej wzrasta w Polsce liczba badanych preferujących trójkę potomstwa. Za modelem rodziny wielodzietnej stosunkowo częściej niż pozostali opowiadają się mieszkańcy wsi, osoby gorzej wykształcone, uzyskujące najniższe dochody, częściej uczestniczące w praktykach religijnych i deklarujące prawicowe poglądy polityczne (Centrum Badania Opinii Społecznej 1996, 2000, 2008, 2012, 2013, 2019). Widoczne jest zróżnicowanie przestrzenne pod względem skali występowania rodzin wielodzietnych. Wielodzietność stanowi cechę środowiskową (Graniewska i Balcerzak-Paradowska, 1997), koncentruje się wyraźnie w województwach relatywnie słabiej rozwiniętych gospodarczo, w których znaczna część ludności utrzymuje się przede wszystkim z pracy na roli (Bonisławska, 2010). Polskie rodziny wielodzietne mieszkają głównie na wsi lub w małych miastach (do 20 tys. mieszkańców), najmniej jest ich w dużych miastach powyżej 500 tys. mieszkańców (Balcerzak-Paradowska, 2004). Znaczna część polskich rodzin wielodzietnych to praktykujący katolicy, akceptujący normy moralne w zakresie kontroli urodzeń (Laskowski, 1982; CBOS 1996a; Bonisławska, 2010). Zwłaszcza rodziny wielodzietne na wsi są silnie przywiązane do tradycji i realizują model większej dzietności (Balcerzak-Paradowska, 1997).

Wśród cech wymienianych jako typowe dla rodzin wielodzietnych w Polsce dostrzega się niski poziom wykształcenia rodziców, który łączy się zazwyczaj z niskim

statusem społeczno-zawodowym, niskimi zarobkami, złymi warunkami mieszkaniowymi (Rutkowska, 2002; Prokopowicz, 2017). Niektóre badania dowodzą, że im niższy jest poziom wykształcenia rodziców (w szczególności matki), tym większa dzietność (Balcerzak-Paradowska, 1997). Inne analizy wskazują na to, że wśród przyczyn wielodzietności główne miejsce zajmuje chęć posiadania licznego potomstwa przez kobiety, korelująca często z ich wyższym wykształceniem. Decyzja o liczbie potomstwa częściej zależy od żon lepiej wykształconych niż od obojga małżonków (Kowalska, 1984; Dyczewski, 1993, 1994; Rutkowska, 2002; Ochojska i in., 2015). Na ogół matki rezygnują z pełnego zatrudnienia ze względu na konieczność sprawowania opieki nad dziećmi (Balcerzak-Paradowska i Staszewska, 1992; Zrałek, 2001; Forma, 2013; Jędrzejczak, 2013; Szostek, 2015). W badaniach pozycji kobiet w rodzinach wielodzietnych poruszane są zarówno tematy dotyczące sytuacji, kiedy matki nie pracują zawodowo (Bukojemska, 2012), jak również realizacji ról rodzinnych w dużych rodzinach przez matki pracujące poza domem (Bednarz-Łuczewska, 2013). Najsilniejszym kryterium decydującym o jakości życia w rodzinie wielodzietnej jest liczebność dzieci, gdyż to ona wpływa na standard materialny i warunki mieszkaniowe. Rodziny wielodzietne stanowią jedną z kategorii najbardziej zagrożonych ubóstwem, z którym często wiąże się bezrobocie oraz niski poziom konsumpcji (Forma, 2013; Kaźmierczak-Kałużna, 2015). Aż połowa rodzin posiada dochody znacznie poniżej średniej

zarobków na tle społeczeństwa, nie są one w stanie zaspokoić bieżących potrzeb domowników. Największą część budżetu domowego pochłaniają opłaty i zobowiązania mieszkaniowe. Dzieci wywodzące się z rodzin wielodzietnych częściej sygnalizują niezadowolony z sytuacji materialnej w rodzinie (Kowalska, 2006; Ochojska i in., 2015). Co trzecia rodzina wielodzietna w Polsce oceniała swój dochód na tyle wystarczający, że nie pobierała dodatkowych usług oferowanych przez instytucje pomocowe (Prokopowicz, 2017). Deprywacji o charakterze ekonomicznym, towarzyszą deficyty kulturowe, pogłębiające społeczną ekskluzję. Wykluczenie przejawia się w niepełnym uczestnictwie w życiu społeczno-politycznym, w ograniczonym dostępie do wielu instytucji i usług społecznych, do rynku pracy, rynku konsumpcji, instytucji kultury czy ochrony zdrowia (Forma, 2013; Kaźmierczak-Kałużna, 2015; Kaźmierczak-Kałużna, 2019). Po wprowadzeniu programu „Rodzina 500+”, polegającego na wsparciu finansowym w wysokości pięciuset złotych na każde dziecko do ukończenia 18 roku życia, zwłaszcza rodziny wielodzietne w sposób szczególny odczuwają korzyści z wprowadzonych zmian (Ruzik-Sierdzińska, 2018). Sukces socjalny programu, rozpatrywany długofalowo, pozostaje nieoczywisty, jednak rodziny wielodzietne deklarują systematyczną i znaczącą poprawę warunków ekonomicznych po wprowadzeniu nowych świadczeń (Kaźmierczak-Kałużna, 2019).

Niedostatek ekonomiczny i pozostawanie w obszarze długotrwałych oddziaływań

instytucjonalnej pomocy społecznej nie przesądzają o wewnętrznej jednorodności badanych rodzin wielodzietnych. Mimo to od wielu lat utrzymuje się stereotyp, że rodzina wielodzietna jest rodziną dysfunkcyjną – ubogą, pozostającą na utrzymaniu podatników, o niskim poziomie intelektualnym. Zdecydowana większość polskiego społeczeństwa uważa, że rodziny wielodzietne gorzej radzą sobie z problemami ekonomicznymi i jako „środowiska patologiczne” częściej korzystają ze wsparcia ośrodków pomocy społecznej. Rodzice w dużych rodzinach są postrzegani jako osoby nieodpowiedzialne, nie umiejące zapanować nad prokreacją, mający zbyt dużo dzieci w stosunku do możliwości ich wychowania i utrzymania, zaniedbujący swoje dzieci w procesie ich opieki i socjalizacji (CBOS, 1996a; Szyszka, 2009; Szyszka, 2015; Odyniec, 2017; Forma, 2020). Szczególnie matki niepracujące zawodowo, oceniane są jako osoby nastawione wyłącznie na prokreację (Kaźmierczak-Kałużna, 2015). Negatywnej presji ze strony środowiska poddawane są również czynne zawodowo kobiety posiadające liczne potomstwo. Przeciwnicy wielodzietności twierdzą, że posiadanie większej niż troje liczb dzieci jest przyczyną udręczenia, złego samopoczucia, gnieźdzenia się w ciasnocie, zaniedbanego, otyłego wyglądu kobiety (Wolicki, 1994; Budzyński, 2013; Forma, 2020). Przekaz medialny utrwała negatywny stereotyp poprzez pejoratywne określenia w stosunku do rodzin posiadających większą niż przeciętną w Polsce liczbę dzieci: „dziecioroby”, „patologia”, „na garnuszku MOPS-u, nic nie robią

oprócz dzieci”. Rzadziej mówi się o rodzinach posiadających kilkoro dzieci jako ludzich sukcesu (Włodarczyk, 2011; Forma, 2020).

Badania w wymiarze wewnątrzrodzinnym

W rodzinach wielodzietnych zachodzi znacznie więcej interakcji między poszczególnymi jej członkami, co generuje różnorodność więzi pomiędzy małżonkami, rodzicami i dziećmi oraz braćmi i siostrami (Ziemska, 1979; Kotlarska-Michalska, 2002). Częściej dzieci w rodzinach wielodzietnych są wychowywane przez oboje rodziców będących w związku małżeńskim. Wraz ze wzrostem liczby dzieci maleje liczba rozwodów (Kowalska, 2006; Bonisławska, 2010). Dotychczasowe badania potwierdzają występowanie pozytywnych więzi między członkami rodziny wielodzietnej oraz większą otwartość na potrzeby innych (Balcerzak-Paradowska, 1998). Prawidłowo funkcjonująca rodzina wielodzietna jest szczególnie korzystnym środowiskiem socjalizacyjnym zarówno dla dorosłych członków rodziny, jak i dzieci. W bogatszy sposób niż w rodzinie małodziejnej kształtuje się w niej system wartości, norm, wzorów zachowań, umiejętności dokonywania wyborów (Dyczewski, 2007). Wielodzietne środowisko rodzinne determinuje wysoki poziom uspołecznienia jednostki, rozwój jej kompetencji interpersonalnych, sprzyja samodzielności, umiejętności dzielenia się i współpracy, odpowiedzialności oraz opiekuńczości (Forma, 2011, 2020). W relacjach wewnątrzrodziny widoczny jest solidaryzm pomiędzy rodzeństwem, wzajemne wsparcie i pomoc, działanie dla wspólnego

dobra (Borzęcka, 2003; Bonisławska, 2010). Wzajemne zaufanie i lojalność daje całej rodzinie poczucie stabilizacji oraz bezpieczeństwa (Forma, 2011, 2012, 2013, 2015). Z przeprowadzonych badań wynika, że dzieci szybciej przyswajają obowiązujące normy grupowe, charakteryzują się większą stałością nastrojów, mniejszą pobudliwością, podzielnością uwagi, łatwiej zdobywają przychylność i zawiązują przyjaźnie. Badania potwierdzają pozytywne funkcjonowanie dzieci poza rodziną, np. w klasie szkolnej, grupie rówieśniczej. Wykazują one łatwość w nawiązywaniu kontaktów oraz współpracy z innymi ludźmi w grupie, która jest niejednorodna pod względem wieku, składa się z osób mających różne charaktery. (Wielowiejski, 1974; Biała, 2004; Ochojska i in., 2015).

Liczebność dzieci wyznacza zasięg i treść funkcji opiekuńczo-wychowawczej (Kozaczuk, 1997). Organizacja życia rodzinnego zmienia się w zależności od tego, czy w rodzinie są dzieci w podobnym wieku, czy też różnorodność wieku jest znacząca. W sytuacji gdy dzieci są w podobnym wieku, rodzice, a szczególnie matka nierzadko jest bardziej obciążona. Może występować chaos w interakcjach i zorganizowanie wspólnego działania wymaga wzmożonej pracy rodziców. W sytuacji gdy istnieje większa różnica wieku następuje specjalizacja ról. W zależności od miejsca dziecka w rodzinie różna jest jego pozycja. Najstarsze dziecko jest bardziej zorientowane na wartości rodziców, średnie na grupę rodzinną lub rówieśniczą, a najmłodsze ma pozycję uprzywilejowaną (Ziemska, 1979).

Rodzice w rodzinach wielodzietnych starają się zapewnić swoim dzieciom prawidłową opiekę, lecz nie realizują oni w pełni funkcji wychowawczej. Wiąże się to z zaburzoną planowością działań, implikowaną najczęściej wysokim poziomem zmęczenia, brakiem zabezpieczenia materialnego (Forma, 2011). Kobiety obciążają prace na rzecz rodziny, nawet wówczas, gdy jednocześnie pełni funkcję współżycielki, stąd zadania te realizuje często przy pomocy dzieci, od których ze względu na większy zakres obowiązków oczekuje większej samodzielności (Balcerzak-Paradowska, 1998). Na mężczyźnie zaś spoczywa obowiązek tworzenia podstaw materialnej egzystencji rodziny. Dzieci z rodzin wielodzietnych częściej przejmują niektóre obowiązki rodziców oraz wspierają ich w wychowaniu młodszego rodzeństwa, na terenach wiejskich znaczna część dzieci z tych rodzin masowo i ciężko pracuje w gospodarstwach rolnych (Borzęcka, 2003; Forma, 2011, 2012, 2013, 2015; Ochojska i in., 2015). Najstarsze dzieci mogą doświadczać parentyfikacji, czyli przejmowania przez dziecko roli rodzica. Dzieci w wywiadach podkreślają niezaspokojoną potrzebę bezpieczeństwa, znerwicowany styl bycia rodziców, czy tzw. sieroctwo emocjonalne (duchowe) (Forma, 2011, 2012, 2013, 2015).

Nadmierne obciążenie dużą ilością obowiązków utrudnia tworzenie silniejszej więzi między członkami rodziny. W rodzinach, gdzie panuje skrajna bliskość, zwykle poszczególne osoby są zależne od siebie. Okazuje się jednak, że czas tylko częściowo spędzany jest razem, a większość decyzji

podejmuje się indywidualnie (Ochojska i in., 2015). Zagęszczenie pomieszczeń, ograniczona ilość czasu wolnego, poświęconego dzieciom, deficyt czasu na odpoczynek czy samorealizację generują gorsze samopoczucie rodziców. Poświęcając oni często własny rozwój, na rzecz obowiązków domowych i dbania o pozostałych członków rodziny. Dodatkowym problemem jest to, że ojcowie w małym stopniu uczestniczą w życiu rodziny, koncentrując się na pracy zawodowej (Kotlarska-Michalska, 2002).

Dzieci z rodzin wielodzietnych mają relatywnie niższe szanse edukacyjne niż dzieci wychowujące się w rodzinie z jednym lub dwójkiem dzieci (Bonisławska, 2010). Wielodzietności towarzyszy spadek inwestycji edukacyjnych na dziecko – zarówno nakładów finansowych na kształcenie, jak i interakcji społecznych o charakterze socjalizacyjnym (Kotlarska-Michalska, 2002; Włodarczyk, 2011). W sytuacji doświadczania biedy potrzeby edukacyjne zazwyczaj nie stanowią priorytetu, zwraca się większą uwagę na pracowitość oraz jakość wykonanej pracy. Losy edukacyjne potomstwa zależą też od rodzinnej kultury i gotowości inwestowania w jego wykształcenie. Liczy się także miejsce zamieszkania. Wieś w większym stopniu niż miasto skłania młodzież do wyboru szkoły kończącej edukację (Konarzewski, 2014). Badania dowodzą, że młodzież z rodzin wielodzietnych legitymuje się wysokim poziomem osiągnięć szkolnych oraz aspiracji życiowych, nie chcąc zdziżyć pozycji społecznej rodziców, dąży

do zdobycia wyższego niż oni wykształcenia, co koreluje z aspiracjami edukacyjnymi części rodziców, którzy pragną, aby ich dzieci ukończyły studia wyższe (Kotlarska-Michalska, 2002; Biąta, 2004; Bonisławska, 2010; Ochojska i in., 2015).

Podstawowe wnioski płynące z przeglądu badań

W Polsce na podstawie badań socjologicznych trudno wyróżnić standardowy model rodziny wielodzietnej. Wielodzietność jest cechą różnych grup i warstw społecznych. Jest przywilejem dla osób o silnej pozycji zawodowej, które „stać” na liczną rodzinę, ale jest też dramatem w rodzinach najuboższych, dotkniętych dysfunkcjami (Kawula, 1980; Bonisławska, 2010). Współcześnie obserwuje się zmiany w podejściu do wielodzietności oraz wzrost tej kategorii rodzin z wyższym statusem społeczno-ekonomicznym głównie w miastach. Zmiana w kierunku bardziej partnerskiego podziału ról małżeńskich obserwowalna jest głównie wśród rodzin młodszych i o wyższym poziomie wykształcenia (Forma, 2013). Od wielu lat zauważane jest w analizach badawczych zjawisko wielodzietności świadomie realizowanej, która wiąże się z określonymi wartościami wychowawczo-moralnymi. Widoczna staje się większa świadomość roli dziecka w rodzinie (Dyczewski, 1993; Balcerzak-Paradowska, 2004). Wśród wielodzietnych matek wzrasta procent kobiet posiadających wykształcenie wyższe, a statystyki pokazują, że są to rodziny najbardziej trwałe wśród wszystkich innych typów rodzin (Kostrubiec i Kowalska, 1984). Decyzja

o macierzyństwie wielodzietnym dla kobiety nie jest dzisiaj wyłącznie kwestią wysokości dochodów, ale stylu życia, nastawienia, mentalności, czyli życiowych priorytetów. Zagrozeniem jest dla kobiety bezrobocie, wynikające z pozostawania przez dłuższy czas poza rynkiem pracy, przykre dla kobiet opinie otoczenia, zły stan zdrowia fizycznego i psychicznego, frustracja i depresja. Z drugiej strony, wielodzietne macierzyństwo staje się szansą na realizację planów życiowych, wraz z każdym kolejnym dzieckiem wzrasta mobilizacja do pracy, kobiety są lepiej zorganizowane, bardziej zdeterminowane, żeby pogodzić różne sfery życia (Forma, 2020).

W literaturze socjologicznej, psychologicznej i pedagogicznej zarysował się obraz skupiający się w dużej mierze na niedoskonałościach rodzin wielodzietnych, nie realizujących w sposób prawidłowy swoich funkcji, szczególnie socjalizacyjnej, wychowawczej, ekonomicznej. Negatywny obraz rodziny wielodzietnej powstaje przede wszystkim przy badaniu rodzin należących do klientów pomocy społecznej, obciążonych alkoholizmem, bezrobociem, biedą (Trawińska, 1996; Krasiejko, 2011). Różne charakterystyki dużych rodzin są wynikiem zarówno badania różnych grup rodzin wielodzietnych, a także niejednoznacznych ocen badaczy. Na przykład sprawowanie opieki starszego rodzeństwa nad młodszym jest dla niektórych badaczy zjawiskiem pozytywnym, dla innych jest to sytuacja, która często prowadzi do nieprawidłowej socjalizacji dzieci (Biąta, 2004). Podobnie różna jest ocena wpływu na wychowanie

dzieci faktu, że jest ich dużo i są w różnym wieku. Są badacze wskazujący na pozytywne skutki występującej różnorodności, która powoduje wzajemną pomoc, troskę, solidarność, bezinteresowne dzielenie się rzeczami materialnymi (Doleszczak, 1994). Równocześnie wskazywane są negatywne skutki polegające na konieczności dostosowania działań wychowawczych rodziców do różnych faz rozwoju dzieci i ich uspołecznienia, co wpływa niekorzystnie na przebieg procesów socjalizacyjno-wychowawczych (Skrzypiak, 1997). Jednym z ważnych aspektów pozwalających na zrozumienie wspomnianej niejednorodności wewnątrz badanych rodzin są zasoby kulturowe (zwłaszcza matek), hierarchie potrzeb i wartości, poczucie wpływu na własne życie, podmiotowość, sprawczość, a także zdolność adaptowania się do zmieniających się warunków zewnętrznych (Każmierczak-Kałużna, 2019).

Mimo wielu problemów zdecydowana większość rodzin wielodzietnych jest zadowolona ze swojego życia. Żle na kolejne dziecko reagują zazwyczaj dziadkowie i dalsza rodzina, także sąsiedzi i pracownicy służby zdrowia. (Ipsos, 2016). Stosunek społeczeństwa do rodzin wielodzietnych nie jest jednoznaczny. Obok dużej dozy krytycyzmu silne jest również pozytywne nastawienie do nich (CBOS, 1996a). Odzwierciedla to polaryzacja wyników badań społecznych: negatywnemu odbiorowi rodzin wielodzietnych (Świątek, 2012; Trawińska, Kuleszyńska-Dobrek, 1996; Szyszka, 2015) towarzyszy pozytywny obraz dużych rodzin, przeczący opiniom,

że ludzie posiadający więcej niż trójkę dzieci są nieodpowiedzialni, bez wyobraźni i że w rodzinach wielodzietnych pojawiają się zaniedbania na skutek niezaradności wychowawczej rodziców (BCMM, 2007; Szyszka, 2009; Budzyński, 2013). Respondenci uważają, że jest to świadoma decyzja, która wynika z miłości do dzieci i chęci posiadania dużej rodziny oraz że motywuje ich przekonanie, iż dzieci lepiej wychowują się, będąc w relacjach z licznym rodzeństwem (CBOS, 1996a). Trwa przewartościowywanie negatywnego obrazu rodziny wielodzietnej, który utrwalił się w społeczeństwie. Większość Polaków opowiada się za pomocą państwa dla rodzin wielodzietnych (CBOS, 1996b, 2000).

Siła oddziaływania ważnej grupy społecznego interesu, jaką stanowią rodziny wielodzietne w Polsce, kształtuje jej lepsze postrzeganie. Rodziny wielodzietne budują swój wizerunek w mediach społecznościowych, zawiązując szereg stowarzyszeń i organizacji o charakterze samopomocowym, takich jak Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus”, Kluby lub Stowarzyszenia Rodzin Wielodzietnych. Internetowe blogi, portale, fora dla dużych rodzin stanowią płaszczyznę wymiany doświadczeń, dając uczestnikom możliwość zasięgnięcia porady innych rodzin. Pojawiają się tematy dotyczące zdrowia, wydarzeń kulturalnych, możliwa jest wymiana poglądów, informacji o ciekawych projektach internetowych (Bukalska, 2017). Na forum „Rodziny wielodzietne z wyboru” wielodzietne e-mamy pomagają sobie i wspierają się, a odwiedzający goście mają szansę poznać świat wielodzietnych wspólnot.

Potrzeba dalszych badań

Wyniki badań na temat rodzin wielodzietnych pojawiają się na ogół na marginesach większych prac dotyczących rodziny i dziecka. Wskazane byłoby przeprowadzenie interdyscyplinarnych badań (demograficznych, pedagogicznych, socjologicznych, psychologicznych, ekonomicznych etc.) oraz poświęcenie tej kategorii rodzin odrębnej monografii o charakterze naukowo-badawczym.

Dotychczasowe badania konkretyzują głównie wewnątrzrodzinny wymiar socjalizacji dziecka, brakuje jednak pogłębionych badań na temat odtwarzania ról społecznych przez dzieci (np. pod wpływem rodziców, rodzeństwa) w życiu dorosłym. Istnieją przesłanki do dalszych analiz środowisk współtowarzyszących rodzinie wielodzietnej w procesie uspołecznienia dziecka – członków dalszej rodziny, instytucji pozarodzinnych, mediów.

Badanymi są na ogół kobiety, matki od trojga do dziesięciorga dzieci. W analizach wielowymiarowości rodzicielstwa wielodzietnego znajduje się głównie zagadnienie macierzyństwa, należałoby uzupełnić dane empiryczne o analizę ojcostwa.

Nie została jak dotąd podjęta w polskich badaniach socjologicznych próba zrozumienia skomplikowanej różnorodności tych rodzin. Rodzina wielodzietna rozumiana jako wspólnota otwarta, a nie instytucja formalna, przyjmuje wiele alternatywnych rozwiązań, m.in. opartych na związku nieformalnym rodziców, brakuje analiz rodzin

rekonstruowanych (patchworkowych) z dziećmi biologicznymi i adoptowanymi czy też rodzin ze środowisk migracyjnych. Dotychczasowe badania potwierdzają, że potrzebne jest wsparcie dla rodzin wielodzietnych poprzez przełamanie negatywnych stereotypów na ich temat. Niezbędne są więc dalsze badania pozwalające na opisanie specyfiki tych rodzin. Przedstawienie rzetelnych danych na temat rodzin wielodzietnych może wpłynąć na akceptację tego modelu rodziny oraz zwiększyć świadomość społeczną.

Problematyka rodzin wielodzietnych w badaniach międzynarodowych

Pierwszym i najbardziej znanym socjologicznym studium wielodzietnej rodziny jest praca Jamesa H. S. Bossarda i jego współpracowników, wydana w 1956 roku, *The Large Family System*, obejmująca pięćdziesiąt osiem tabel i bogactwo materiałów historycznych. Jest to pionierska praca, oparta na sześcioletnim badaniu stu rodzin wielodzietnych (liczących od sześciu do szesnaściorga dzieci). W rodzinach tych urodziło się w sumie 879 dzieci. Wyniki dotyczą sposobu życia w rodzinie wielodzietnej, poczucia bezpieczeństwa ekonomicznego, jak i emocjonalnego, systemu wychowywania dzieci i matrycy rozwoju ich osobowości, stopnia przystosowania społecznego, korzyści, problemów i zagrożeń. Co ciekawe, wyniki sygnalizują, że badane osoby wychowane w rodzinach wielodzietnych zawierają związki małżeńskie rzadziej niż porównywalne grupy ogółu społeczeństwa i nie tworzą rodzin wielodzietnych. Kobiety wychowywane w badanych rodzinach

wielodzietnych zawierają związki małżeńskie rzadziej niż wychowani w takich rodzinach mężczyźni (Bossard and Stoker Boll, 1956).

Według współczesnych wyników międzynarodowych badań diagnostyczno-opisowych osoby, które dorastały z większą liczbą rodzeństwa, mają zwykle więcej dzieci (Dahlberg, 2013). Rodziny wielodzietne są częstsze w przypadku wczesnych małżeństw i szybkiego urodzenia pierwszego dziecka. W rodzinach tych obserwuje się nieznacznie większą liczbę dziewczynek, najprawdopodobniej dlatego, że rodzice częściej decydują się na następne dziecko po urodzeniu się jako pierwszej córki niż syna (Stash, 1996). W rodzinach wielodzietnych wychowywanie dzieci staje się bardziej zależne od reguł, mniej zindywidualizowane, z karami cielesnymi i mniejszym inwestowaniem zasobów. Wychowywane w rodzinach wielodzietnych dzieci legitymują się niższym IQ, gorszymi osiągnięciami w nauce i gorszymi wynikami zawodowymi (Nuttall, Nuttall, Polit and Hunter, 1976; Wagner, Schubert and Schubert, 1983; Guo and VanWey, 1999). Wskaźniki zachorowalności i śmiertelności okołoporodowej są w tych rodzinach wyższe, a matki z rodzin wielodzietnych są bardziej narażone na choroby (Desai, 1995; Dixon, Reyes, Leppert and Pappas, 2008). Z kolei wyniki badań szwedzkich sugerują, że większa liczba dzieci w rodzinie ma pozytywny wpływ na ogólne wyniki zdrowotne jej członków (Lundborg, Ralsmark and Rooth, 2013).

Istotnym punktem badań są zagrożenia w realizacji funkcji ekonomicznej, diagnozy

dotyczące przeciętnego dochodu. Odrębną pulę badań stanowią analizy środowiskowych uwarunkowań wielodzietności, a także wpływu wielodzietności na sytuację demograficzną w państwach europejskich, afrykańskich, azjatyckich, południowoamerykańskich, USA, Kanadzie, Nowej Zelandii. O ekskluzji społecznej rodzin wielodzietnych na świecie, podobnie jak w Polsce, decyduje niski poziom dochodu, przypadający na większą niż przeciętna liczbę członków w rodzinie oraz czynniki wpływające na jej dysfunkcję, jak np.: bezrobocie, przestępczość, alkoholizm, inne formy uzależnień. Istotnym zagadnieniem jest „efekt dużej rodziny”, który wywiera znaczący wpływ na jakość funkcjonowania jej członków w obszarze ekonomii, edukacji, emocji, zdrowia etc. (Anh, Knodel, Lam and Friedman, 1998; Black, Devereux, and Salvanes, 2005; Lindahl, 2008; Angrist, Lavy and Schlosser, 2010; Haider and McGarry, 2018). W krajach rozwijających się analizie poddawany jest związek między różnymi miarami kapitału ludzkiego związanego ze zdrowiem i edukacją dzieci, a dystrybucją majątku wśród członków rodziny wielodzietnej, także po wyprowadzeniu się z domu rodzinnego (Schnitzlein, 2014; Skog, 2016). Rodzina wielodzietna badana jest w odniesieniu do charakterystyki jej poszczególnych elementów oraz wielu obszarów jej funkcjonowania: liczby potomstwa; warunków życia i socjalizacji, wpływów środowiskowych, relacji braterskich, siostrzanych, standardów bytowania; rodziców – prezentowanych przez nich modeli postępowania, stylów komunikacji, procesów decyzyjnych i funkcji, organizacji, postaw rodzicielskich, relacji rodzicielskich

i małżeńskich (Kessler, 1991; Patrinos and Psacharopoulos, 1997; Rainer, Siedler, 2009; Bonesrønning and Massih, 2011; Lampi and Nordblom, 2012; LaFave and Thomas, 2014; Mosli, Miller, Peterson, Kaciroti, Rosenblum, Baylin and Lumeng, 2016).

Judith Blake rozwinęła model rozproszczenia zasobów rodzinnych. Im więcej jest dzieci w rodzinie, tym mniej zasobów materialnych, kulturalnych (np. książek, komputerów), emocjonalnych (troski i interakcji) oraz społecznych (zaangażowania w sprawę dzieci) przypada na każde z nich, a to w konsekwencji obniża ich jakość – m.in. wykształcenie (Blake 1981, 1985, 1989a, 1989b). Model ten znajduje potwierdzenie w większości badań przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych (King, 1987), a także w innych krajach, np. w Tajlandii, Malezji (Knodel and Wongsith, 1991; Pong, 1997) i na Madagaskarze (Adli, Louichi and Tamouh, 2010). W Kenii jednak nie zaobserwowano opisywanego związku (Buchmann, 2000). Duża liczba rodzeństwa ma niekorzystny wpływ na wyniki testów i rozwój behawioralny (Silles, 2010). Wykryto dodatni związek między liczbą dzieci a liczbą lat kształcenia (Gomes, 1984). Wiele badań potwierdza model „ilości–jakości”. Na przykład nagły wzrost liczby dzieci w wyniku przyjscia na świat bliźniąt zmniejsza prawdopodobieństwo, że starsze rodzeństwo pójdzie do szkoły prywatnej, ogranicza udział matki na rynku pracy i zwiększa prawdopodobieństwo rozwodu (Caceres-Delpiano, 2006).

W krajach uprzemysłowionych badania wskazują na negatywną korelację między

wielkością rodziny a edukacją dzieci (Åslund and Grönqvist, 2010). Związek ten jest jednak znacznie mniej spójny w krajach rozwijających się (Lu and Treiman, 2008; Ponczek and Souza, 2012). Badania dowodzą, że waha się on od pozytywnego przez neutralny do negatywnego, może się również różnić w obrębie tego samego kraju oraz zmieniać się w czasie wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym (Maralani, 2008; Marteleto and Souza, 2012).

Amerykańscy naukowcy twierdzą, że wielodzietność zwiększa ryzyko problemów edukacyjnych i behawioralnych (Downey, 1995; Buckles and Munnich, 2012). Przeprowadzone w 2016 roku badania pokazują, że dzieci w rodzinach wielodzietnych są bardziej narażone na opóźnienia w osiągnięciach poznawczych oraz mają trudności w sytuacjach społecznych. Negatywne skutki dla zdolności poznawczych są znacznie większe w przypadku dziewcząt, podczas gdy szkodliwy wpływ na zachowanie jest większy w przypadku chłopców. Rodziny z większą liczbą dzieci stoją w obliczu kompromisu pomiędzy ilością i jakością. Wzrost wielkości rodziny zmniejsza inwestycje rodziców (tzn. czas spędzony z dziećmi, zaangażowanie emocjonalne, bezpieczeństwo środowiska domowego i zasoby – pieniądze, książki i inne dobra materialne), zmniejszając zarazem możliwości i osiągnięcia dzieci. Te negatywne skutki mogą utrzymywać się przez całe dzieciństwo (Juhn et al, 2015).

Podczas gdy kilka wcześniejszych badań wykazało negatywny związek między wielkością rodziny a wynikami dzieci w nauce

i na rynku pracy, w nowszych badaniach np. w krajach skandynawskich wskazuje się na wsparcie społeczne i polityki publiczne kompensujące niskie inwestycje rodziców, które mogą zmniejszyć ten negatywny efekt. Efekt ten jest też mniej widoczny w badaniach amerykańskich rodzin wielodzietnych, w których rodzice posiadają wyższe wykształcenie. Konieczność kompromisu pomiędzy jakością i ilością nie ma zastosowania w rodzinach wielodzietnych o zadowalającym poziomie zasobów w obszarach kapitału ekonomicznego, społecznego, kulturowego (Juhn, et al, 2015). Negatywny wpływ wielkości rodziny na wyniki edukacyjne dzieci jest słabszy w rodzinach wielopokoleniowych, których członkowie spotykają się częściej i zapewniają pomoc w opiece nad dziećmi, co w pewnym stopniu neutralizuje negatywny wpływ rozproszenia zasobów (Blaabæk, Jæger and Molitoris, 2020). Członkowie dalszej rodziny dzielą się zasobami finansowymi, społecznymi i emocjonalnymi. Korzystanie z nich równoważy ograniczenia zasobów związane z posiadaniem większej rodziny, co z kolei przynosi korzyści dzieciom (Altonji, Hayashi and Kotlikoff, 1992; Jæger, 2012). Rozszerzone więzi rodzinne lub uczestnictwo w grupach nieformalnych, na przykład we wspólnotach religijnych, mogą zmniejszać (lub nawet odwrócić) negatywne konsekwencje dorastania w dużej rodzinie (Shavit, Y. and Pierce, 1991; Gibbs, Workman and Downey, 2016).

Bibliografia:

Adli, R., Louichi, A., and Tamouh, N. (2010), The sibling size impact on the educational achievement in France, *Education Economics*, 18(3), 331–348.

Altonji J. G., Hayashi F., and Kotlikoff L. J. (1992), Is the extended family altruistically linked? Direct tests using micro data, *American Economic Review*, 82(5), 1177–1198.

Angrist, J., Lavy V., and Schlosser, A. (2010), Multiple Experiments for the Causal Link between the Quantity and Quality of Children, *Journal of Labor Economics*, 28(4), 773–824.

Anh, T. S., Knodel, J., Lam, D., and Friedman, J. (1998), Family Size and Children's Education in Vietnam, *Demography*, 35(1), 57–70.

Åslund O., and Grönqvist, H. (2010), Family size and child outcomes: Is there really no trade-off?, *Labor Economics*, 17(1), 130–139.

Balcerzak-Paradowska, B. i Staszewska, D. (red.). (1992). *Rodziny wielodzietne a bezrobocie*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.

Balcerzak-Paradowska, B. (red.). (1997). *Rodzina wielodzietna w Polsce: teraźniejszość i przyszłość*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.

Balcerzak-Paradowska, B. (1998), Wokół wielodzietności, *Problemy Rodziny*, 4, 9–14.

Balcerzak-Paradowska B. (2004). *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.

Bednarz-Łuczewska, P. (2013). *Work and family roles in the lives of large-family professional women in Poland and Germany*. Katowice: Frodo.

Biała, J. (2004). Wieloaspektowy wymiar aspiracji edukacyjnych dzieci w rodzinach wielodzietnych. W: J. Brągiel, i Sikora P. (red.), *Praca socjalna - wielość perspektyw: rodzina - multikulturowość - edukacja*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

Blaabæk E. H., Jæger M. M., and Molitoris J. (2020), Family Size and Educational Attainment: Cousins, Contexts, and Compensation, *European Journal of Population*, 36(3), 575–600.

Black, S., Devereux, P., and Salvanes, K. (2005), The more the merrier? The effect of family size and birth order on children's education, *Quarterly Journal of Economics*, 120(2), 669–700.

Blake, J. (1981), Family size and the quality of children, *Demography*, 18(4), 421–442.

Blake, J. (1985), Number of Siblings and Educational Mobility, *American Sociological Review*, 50(1), 84–94.

Blake, J. (1989a). *Family Size and Achievement*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.

Blake, J. (1989b), Number of siblings educational attainment, *Science*, 245, 32–36.

Bonesrønning, H., and Massih, S. S. (2011), Birth order effects on young students' academic achievement, *Journal of Socio-Economics*, 40(6), 824–832.

Bonislawska, E. A. (2010). *Wielodzietność we współczesnych rodzinach polskich*. Poznań–Opole: Wydawnictwo Naukowe Scriptorium.

Borzęcka, B. (2003), Budżet czasu dzieci i młodzieży w rodzinach wielodzietnych, *Kwartalnik Edukacyjny*, 2, 31–40.

Bossard J. H. S., Stoker Boll, E. (1956). *The Large Family System: An Original Study in the Sociology of Family Behavior*. University of Pennsylvania Press De Gruyter, reprint 2016 Retrieved from <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/222680>

Buchmann, C. (2000), Family structure, parental perceptions and child labor in Kenya: what factors determine who is enrolled in school?, *Social Forces*, 78(4), 1349–1378.

Buckles, K. S., and Munnich, E. L. (2012), Birth Spacing and Sibling Outcomes, *Journal of Human Resources*, 47(3), 613–642.

Budzyński, Ł. (2013), Postrzeganie rodziny wielodzietnej przez studentów Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Gorzowie Wielkopolskim, *Spółczesność i Rodzina*, 36(3), 129–143.

Bukalska, I. (2017), Współczesne rodziny wielodzietne – samoorganizacja dla realizacji potrzeb, *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 18(1), 51–56.

Bukojemska, J. (2012). Matki wielodzietne w ponowoczesnym świecie – poczucie spełnienia czy braku perspektyw?. W: A. Kwak, i Bieńko, M. (red.), *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę* (s. 225–259). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Caceres-Delpiano, J. (2006), The impacts of family size on investment in child quality, *Journal of Human Resources*, 41(4), 738–754.

Dahlberg, J. (2013), Family influence in fertility: A longitudinal analysis of sibling correlations in first birth risk and completed fertility among Swedish men and women, *Demographic Research*, 29(9), 233–246.

Desai, S. (1995), When Are Children from Large Families Disadvantaged? Evidence from Cross-National Analyses, *Population Studies. A Journal of Demography*, 49(2), 195–210.

Dixon, M. M., Reyes, C. J., Leppert, M. F., and Pappas, L. M. (2008), Personality and birth order in large families, *Personality and Individual Differences*, 44(1), 119–128.

Doleszczak, B. (1994). Rodziny wielodzietne w dwóch osiedlach warszawskich. W: J. Danecki i Rysz-Kowalczyk, B. (red.), *Kwestie społeczne i krytyczne sytuacje życiowe u progu lat dziewięćdziesiątych* (s.141–160). Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych.

Downey, D. (1995), When Bigger is not Better: Family size, Parental Resources, and Children's Educational Performance, *American Sociological Review*, 60(5), 746–761.

Gibbs, B. G., Workman, J., and Downey, D. B. (2016), The (conditional) resource dilution model: State and community-level modifications, *Demography*, 53(3), 723–748.

Gomes, M. (1984), Family size and educational attainment in Kenya, *Population and Development Review*, 10(4), 647–60.

Graniewska, D., i Balcerzak-Paradowska, B. (1997). Wielodzietność jako cecha środowiskowa. W: B. Balcerzak-Paradowska (red.), *Rodziny wielodzietne w Polsce. Teraźniejszość i przyszłość* (s.9–30). Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.

- Dyczewski, L. (1993), Rodzina wielodzietna w okresie transformacji ustrojowej, *Problemy Rodziny*, 6, 18–27.
- Dyczewski, L. (1994). *Rodzina, społeczeństwo, państwo*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Forma, P. (2010). Rodzina wielodzietna. W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Suplement* (s.445–445). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Forma, P. (2011). Realizacja funkcji opiekuńczo-wychowawczej w rodzinach wielodzietnych oraz czynniki ją warunkujące. W: E. Jurczyk-Romanowska i Albański, L. (red.), *Wychowanie w rodzinie, Współczesne rodziny w sytuacji zmiany*. (t. 3, s. 102–111). Jelenia Góra – Wrocław: Wydawnictwo Karkonoskiej Państwowej Szkoły Wyższej.
- Forma, P. (2012). *Socjalizacja dziecka z rodziny wielodzietnej w szkole. Studium teoretyczno-empiryczne*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Forma, P. (2013), Przestrzenie zagrożeń rodzin wielodzietnych – przegląd badań, *Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne*, 22, 211–236.
- Forma, P. (2020). *Wokół problematyki rodzicielstwa wielodzietnego. Wielowymiarowość ujęć pedagogicznych*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.
- Guo, G., and VanWey, L. K. (1999), Sibship size and intellectual development: is the relationship causal?, *American Sociological Review*, 64(2), 169–187.
- Haider, S. J., and McGarry, K. (2018), Parental investments in college and later cash transfers, *Demography*, 55(5), 1705–1725.
- Jæger, M. M. (2012), The extended family and children's educational success, *American Sociological Review*, 77(6), 903–922.
- Jędrzejczak, A. (2013). Nierówności dochodowe i ubóstwo wśród rodzin wielodzietnych w Polsce. W: Z. Rusnak i Zmyślona, B. (red.), *Jakość życia a zrównoważony rozwój* (s.108–121). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Juhn Ch., Rubinstein Y., i Zuppann A. (2015). *The Quantity-Quality Trade-off and the Formation of Cognitive and Non-cognitive Skills*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w21824.pdf>
- Kalinowski, M. (2011), Adaptacja osób z rodzin wielodzietnych, *Roczniki Nauk o Rodzinie*, 3(10), 5–19.
- Kawula, S. (1980), *Problemy rodzin wielodzietnych, Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 10, 292–300.
- Kaźmierczak-Kałużna, I. (2015). Wielodzietność po polsku: między nadzieją a poczuciem niemocy. W: J. Grotowska-Leder, i Rokicka, E. (red.), *Przemiany społeczne w Polsce i ich konsekwencje: perspektywa socjologiczna* (s.67–93). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kaźmierczak-Kałużna, I. (2019), W orbicie „500+”. Funkcjonowanie ubogich rodzin wielodzietnych w warunkach zmiany polityki rodzinnej w Polsce, *Kultura i Społeczeństwo*, 4, 125–149.
- Kessler, D. (1991), Birth Order, Family Size, and Achievement: Family Structure and Wage Determination, *Journal of Labor Economics*, 9(4), 413–426.
- King, E. (1987). The effect of family size on family welfare. In D. Gale Johnson, and Lee, R. D. (Eds.). *Population growth and economic development: Issues and evidence* (s. 373–411). Madison: University of Wisconsin Press.
- Knodel, J., and Wongsith, M. (1991), Family size and children's education in Thailand: evidence from a national sample, *Demography*, 28(1), 119–131.
- Konarzewski, K. (2014), Czy wielodzietność obniża osiągnięcia szkolne?, *Edukacja*, 4(129), 21–35.
- Kostrubiec, S., i Kowalska, G. (1984). *Warszawska rodzina wielodzietna w latach siedemdziesiątych*. Monografie i Opracowania (t. 143). Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Kotlarska-Michalska, A. (2002), Wiąż w rodzinach wielodzietnych, *Roczniki Socjologii Rodziny*, 14, 57–70
- Kowalska, I. (1984). *Warszawska rodzina wielodzietna w latach siedemdziesiątych*. Monografie i Opracowania (t. 143). Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Kowalska, I. (2006). Rodzina wielodzietna w procesie demograficzno-społecznych zmian ludności w okresie transformacji ekonomicznej. W: *Sytuacja rodzin wielodzietnych w Polsce a polityka rodzinna*. „Opinie i Ekspertyzy” (s.7–22). Warszawa: Biuro Informacji i Dokumentacji Kancelarii Senatu.
- Kozaczuk, L. (1997), Sytuacja rodzin wielodzietnych w świetle badań własnych przeprowadzonych na terenie województwa chełmskiego, *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 4, .
- Krasiejko, I. (2011). Bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego, zwłaszcza w rodzinach niepełnych lub wielodzietnych. W: E. Włodarczyk, i Cytlak, I. (red.), *Człowiek wobec krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej* (s.179–201). Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- LaFave, D., and Thomas, D. (2014), *Extended Families and Child Well-being*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. Retrieved from https://www.nber.org/system/files/working_papers/w20702/w20702.pdf
- Lampi, E., and Nordblom, K. (2012), Nature and nurture: the relation between number of siblings and earnings, *Applied Economics Letters*, 19(8), 759–762.
- Laskowski, J. (1982). *Matżeństwo i rodzina w świetle Soboru Watykańskiego II*. Warszawa: Wydawnictwo PAX.
- Lindahl, L. (2008), Do birth order and family size matter for intergenerational income mobility? Evidence from Sweden, *Applied Economics*, 40(17), 2239–2257.
- Lu, Y., and Treiman, D. (2008), The Effect of Sibship Size on Educational Attainment in China: Period Variations, *American Sociological Review*, 73(5), 813–834.
- Lundborg, P., Ralsmark, H., and Rooth, D-O. (2013). *When a Little Dirt Doesn't Hurt – The Effect of Family Size on Child Health Outcomes* Linnéuniversitetet: Linnaeus University Centre for Labour Market and Discrimination Studies. Retrieved from <http://nu.diva-portal.org/smash/get/diva2:676805/FULLTEXT01.pdf>
- Maralani, V. (2008), The Changing relationship between family size and educational attainment over the course of socioeconomic development: Evidence from Indonesia, *Demography*, 45(3), 693–717.
- Marteletto, L., and Souza, L. (2012), The Impact of Family Size on Children's Educational Attainment over Time: Assessing the Exogenous Variation in Fertility using Twins in Brazil, *Demography*, 49(4), 1453–1477.
- Mosli, R., Miller, A., Peterson, K., Kaciroti, N., Rosenblum, K., Baylin, A., and Lumeng, J. (2016), Birth order and sibship composition as predictors of overweight or obesity among low-income 4-to 8-year-old children, *Pediatric Obesity*, 11(1), 40–46.
- Nowak, L. (2006). Statystyczny obraz sytuacji ekonomicznej rodzin wielodzietnych, w: *Sytuacja rodzin wielodzietnych w Polsce a polityka rodzinna*. W: *Sytuacja rodzin wielodzietnych w Polsce a polityka rodzinna*. „Opinie i Ekspertyzy” (s.23–26). Warszawa: Biuro Informacji i Dokumentacji Kancelarii Senatu.
- Nuttall, E. V., Nuttall, R.L., Polit, D., and Hunter, J. B. (1976), The Effects of Family Size, Birth Order, on the Academic Achievement of Boys and Girls, *American Educational Research Journal*, 13(3), 217–223.
- Odyniec, A. (2017), Obraz rodzin wielodzietnych w świetle badań własnych, *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 10, 27–38.
- Ochojska, D., Marmola, M., i Węgrzyn-Białogłowiec, K. (2015), Sytuacja psychospołeczna w rodzinach jedno- i wielodzietnych w percepcji dzieci, *Wychowanie w Rodzinie*, 11, 193–211.
- Patrinos, H. A., and Psacharopoulos, G. (1997), Family size, schooling and child labor in Peru: An empirical analysis, *Journal of Population Economics*, 10, 387–405.
- Ponczek, V., and Souza, A. P. (2012), New evidence of the causal effect of family size on child quality in a developing country, *Journal of Human Resources*, 47(1), 64–106.
- Pong, S-L. (1997), Sibship Size and Educational Attainment in Peninsular Malaysia: Do Policies

Matter?, *Sociological Perspectives* 40(2), 227–242.

Preston, S. (1976), Family Sizes of Children and Family Sizes of Women, *Demography*, 13(1), 105–114.

Prokopowicz, D. (2017), Sytuacja materialno-ekonomiczna gospodarstw domowych w Polsce oraz znaczenie wprowadzenia programu „Rodzina 500 plus” w ramach kompleksowej rodzinnej polityki społecznej, *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 18(1), 57–75.

Rainer, H., and Siedler, T. (2009). O brother, where art thou? The effects of having a sibling on geographic mobility and labour market outcomes, *Economica*, 76(303), 528–556.

Ruzik-Sierdzińska, A. (2018), Krótkookresowe skutki programu Rodzina 500+, *Studia z Polityki Społecznej*, 5, 1(17), 63–75.

Rutkowska, A. (2002), Wielodzietność – problem socjalny i próby pomocy, *Praca Socjalna*, 3, 30–32.

Schnitzlein, D. D. (2014), How important is the family? Evidence from sibling correlations in permanent earnings in the USA, Germany, and Denmark, *Journal of Population Economics*, 27(1), 69–89.

Shavit, Y., and Pierce, J.L. (1991), Sibship size and educational attainment in nuclear and extended families: Arabs and Jews in Israel, *American Sociological Review*, 56(3), 321–330.

Silles, M. A. (2010), The implications of family size and birth order for test scores and behavioral development, *Economics of Education Review*, 29(5), 795–803.

Skog, F. (2016). *The impact of family composition on adult earnings*. Umeå, Sverige: Department of Sociology Umea University.

Skrzypniak, R. (1997). *Socjalizacja i wychowanie w rodzinach o zróżnicowanej liczbie dzieci*. Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej.

Stash, S. (1996), Ideal-family-size and Sex-composition Preferences among Wives and Husbands in Nepal, *Studies in Family Planning*, 27(2), 107–118.

Szostek, D. (2015), Struktura konsumpcji i jakości życia wielodzietnych gospodarstw domowych, *Handel wewnętrzny*, 4(357), 113–123.

Szyska, M. (2009). Realizacja funkcji miłości w rodzinach wielodzietnych. W: W. Muszyński (red.) „Kocha się raz?” *Miłość w relacjach partnerskich i rodzinnych* (s.396–408). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Szyska, M. (2015). Wielodzietność w Polsce – społeczne postrzeganie i pomoc państwa. W: I. Taranowicz, i Grotowska, S. (red.), *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy* (s. 177–192). Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboterum.

Świątek, K. (2012). Społeczny odbiór wielodzietności w opiniach matek posiadających liczne potomstwo. W: A. Kwak, i Bieńko, M. (red.), *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę* (s.199–224). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Trawińska, M. i Kuleszyńska-Dobrek, J. (red.). (1996). *Rodziny niepełne i wielodzietne*. Warszawa: Centrum Rozwoju Służb Społecznych.

Wagner, M. E., Schubert, H. J. P., and Schubert, D. S. P. (1983), Family size effects: A revision, *Journal of Genetic Psychology*, 146, 65–78.

Wielowiejski, A. (1974). *Przed nami małżeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.

Włodarczyk, E. (2011). Potrzeba ochrony macierzyństwa i wielodzietności, czyli czy stan błogosławiony Polek ma błogosławieństwo państwa. W: E. Włodarczyk, i Cytłak I. (red.), *Człowiek wobec krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej* (s.153–177). Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza.

Ziemska, M. (1977). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Zralek, M. (2001). Ubóstwo dzieci w rodzinach wielodzietnych. W: J. Sztumski (red.), *Pokolenie wygranych? Dzieci i młodzież w procesie transformacji społeczno-gospodarczej i politycznej Polski* (s.85–96). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Żeglicka, H. (1998), *Rodziny wielodzietne. Seminarium w IPiSS, Polityka Społeczna*, 3, 31–33.

Raporty/Komunikaty z badań

BCMM. (2007). *Postawy kobiet wobec rodzin wielodzietnych*. Katowice.

Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS]. (2019). *Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego* 46/2019. Warszawa: CBOS.

Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS]. (2013). *Rodzina – jej współczesne znaczenie i rozumienie* BS/33/2013. Warszawa: CBOS.

Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS]. (2012). *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny* BS/61/2012. Warszawa: CBOS.

Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS]. (2008). *Nie ma jak rodzina* BS/40/2008. Warszawa: CBOS.

Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS]. (2000). *Sytuacja polskich rodzin – oceny i postulaty*, BS 53/2000. Warszawa: CBOS.

Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS]. (1996a). *Rodzina w dobie przemian – postrzegane zagrożenia* BS/186/184/96. Warszawa: CBOS.

Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS]. CBOS 1996b, *Polityka państwa wobec rodziny* BS/194/192/96. Warszawa.

Ipsos Polska (2016), *Wielodzietni w Polsce. Raport*, Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus” Retrieved from <http://www.3plus.pl/wielodzietni-w-polsce-raport-2016,a319.html>

Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej [ROPS]. (2011). *Sytuacja życiowa rodzin wielodzietnych, korzystających z pomocy społecznej w woj. Opolskim*. Opole: ROPS.

Szostek, D. (2014), Jakość życia rodzin wielodzietnych w Polsce: raport z badania, *Pieniądze i Więź*, 3, 132–141.

Portale internetowe:

www.3plus.pl
www.wielodzietni.org
www.wielodzietni.net
www.elfac.org

Wielodzietność - perspektywa psychologiczna

dr Łukasz Tanaś

Omówienie perspektywy psychologicznej względem zjawiska rodzin wielodzietnych nie jest zadaniem łatwym. Przede wszystkim we współczesnej psychologii pojęcie rodziny wielodzietnej jako osobnego przedmiotu badań praktycznie nie występuje. Przykładowo, we flagowym, wielotomowym podręczniku współczesnej psychologii rozwoju *Handbook of Child Psychology and Developmental Science* (Lamb i Lerner, 2015) występuje rozdział poświęcony rozwojowi dzieci w różnorodnych kontekstach rodzinnych (Ganong, Coleman, i Russell, 2015) oraz rozdział poświęcony rozwojowi społeczno-emocjonalnemu w kontekście rodziny (Golombok i Tasker, 2015). Żaden z tych rozdziałów nie zawiera jednak osobnej sekcji poświęconej rodzinom wielodzietnym. Omówiony jest związek rozwoju dziecka ze zmiennymi takimi jak: liczba czy płeć rodziców oraz innych opiekunów, rodzaj relacji pomiędzy opiekunami, warunki ich wspólnego życia, zmienność relacji opiekuńczych, ale liczba dzieci w danej rodzinie nie stanowi osobnego zagadnienia.

Taki stan rzeczy po części może wynikać z faktu, że psychologia koncentruje się na jednostce, a nie na grupie. Mamy zatem przede wszystkim do czynienia z anali-

zją tego, w jaki sposób właściwości dziecka zmieniają się wraz ze zmianą istotnych właściwości opiekunów. Być może jest to założenie błędne, ale do tej pory nie pojawiły się w psychologii koncepcje sugerujące, że opiekunowie w rodzinach wielodzietnych różnią się istotnie pod względem jakichś właściwości psychologicznych od innych osób. Trudno jest zatem znaleźć badania omawiające wpływ opiekunów z rodzin wielodzietnych na swoje potomstwo w kontraście do wpływu innych opiekunów. Istnieją jednak dwie istotne kwestie związane z właściwościami rodzin wielodzietnych, które pozostają przedmiotem zainteresowania psychologów. Obydwie związane są z liczbą dzieci w danej rodzinie. Po pierwsze analizuje się to, jaka jest relacja między liczbą dzieci w rodzinie, a różnymi zasobami (materialnymi i niematerialnymi), którymi dysponuje pojedyncze dziecko w danej rodzinie. Po drugie analizuje się to, w jaki sposób na rozwój dziecka wpływa posiadanie lub nieposiadanie starszego lub młodszego rodzeństwa oraz generalnie kwestia kolejności urodzin. Oczywiście kwestia ewentualnego wpływu kolejności urodzeń ma również zastosowanie do rodzin z dwójką dzieci, ale w szczególności dotyczy rodzin wielodzietnych.

Teoria rozbieżności i zmniejszających się zasobów, a rozwój poznawczy.

W odniesieniu do relacji między liczbą dzieci, a zasobami testuje się dwie koncepcje teoretyczne: teorię rozbieżności oraz teorię zmniejszających się zasobów. Obydwie starają się wyjaśnić obserwację, która była dość powszechna w doniesieniach badawczych z początku XX wieku, mówiącą o zmniejszeniu osiągnięć edukacyjnych i ogólnie zdolności poznawczych wraz z kolejnością narodzin i zwiększaniem się liczby rodzeństwa (Belmont i Marolla, 1973; Cherrian, 1990). Niektóre współczesne badania również potwierdzają taki efekt. Przykładowo analiza danych z międzynarodowego programu oceny kompetencji uczniów: Programme for International Student Assessment (PISA) z roku 2006 wskazuje, że istnieje negatywny związek między osiągnięciami edukacyjnymi i kolejnością narodzin (Konarzewski, 2014). Podobne dane przynosi analiza wyników uczniów w programie PISA z lat 2009–2012, gdzie okazało się, że liczba rodzeństwa jest negatywnym predyktorem osiągnięć (Burhan, Yunus, To-var, i Burhan, 2017). Inne badania sugerują jednak, że kolejność narodzin nie ma związku z inteligencją, a zaobserwowane wcześniej zjawiska wynikają z różnic pomiędzy rodzinami, a nie z interakcji w ramach jednej rodziny (Wichman, Rodgers, i MacCallum, 2006). Do kwestii rozbieżności danych jeszcze wrócimy, przedstawimy jednak najpierw dwie koncepcje teoretyczne, które starają się wyjaśnić omawiane zjawisko.

Teoria rozbieżności (Zajonc i Markus, 1975) zakłada, że na zdolności poznawcze dziecka w danej rodzinie wpływa średni poziom

złożoności poznawczej członków danej rodziny. Wychodząc z założenia, że rodzice posiadają znacznie wyższe zdolności niż dzieci, teoria ta sugeruje, że pojawienie się kolejnych dzieci obniża średni poziom złożoności poznawczej środowiska wychowawczego. Teoria zmniejszających się zasobów sugeruje z kolei, że za efekt obniżenia poziomu osiągnięć edukacyjnych odpowiada konieczny kompromis między jakością i ilością w zakresie inwestycji rodzicielskich. Większa liczba potomstwa pociąga za sobą konieczność zmniejszenia jakości inwestycji w poszczególne dzieci. Argumentuje się przykładowo, że różne sposoby rozwiązania tego kompromisu stanowią różne strategie reprodukcyjne wykształcone w toku ewolucji (MacDonald, 1999).

Teoria zmniejszających się zasobów, choć już nie teoria rozbieżności, przewiduje jednocześnie, że wpływ wielodzietności na rozwój poznawczy jednostki powinien być silnie moderowany przez kontekst społeczno-kulturowy. Przykładowo, w zależności od tego czy w danym środowisku istnieją programy wsparcia ekonomicznego, które zmniejszałyby obciążenie finansowe związane z liczną rodziną, powinniśmy obserwować większy lub mniejszy związek liczby rodzeństwa i osiągnięć edukacyjnych. W istocie, okazuje się, że relacja między osiągnięciami edukacyjnymi i liczebnością rodziny silnie zależy od kontekstu. Przykładowo, badania z Indonezji wskazują na to, że negatywny związek licznego rodzeństwa i edukacji pojawił się w środowisku zurbanizowanym w połowie XX wieku i był związany z transformacją ekonomiczną (Maralani, 2008). Inni badacze wskazują, że normy

społeczne i instytucje mogą doprowadzić do braku negatywnego efektu zasobów rodzicielskich, a efekty zmniejszających się zasobów są silniejsze w rodzinach o niższym statusie socjoekonomicznym (Öberg, 2017).

Kolejne badania ilustrują fakt, że efekt zmniejszających się zasobów jest nie tylko moderowany przez istnienie instytucji wsparcia, ale również przez to jakich zmiennych dotyczy obserwacja. Przykładowo, badania prowadzone w USA, dotyczące związku między liczbą rodzeństwa w kontekście zdrowia nie potwierdzają hipotezy o obniżeniu się zdrowia wraz z wielodzietnością. Badacze przewidywali, że liczba potomstwa będzie negatywnie związana z jakością zdrowia (nadwagą) oraz liczbą chorób, ale okazało się, że narodziny kolejnego dziecka wręcz zmniejszają prawdopodobieństwo nadwagi i chorób u dzieci (Dasgupta i Solomon, 2018). Komplementarne względem tego wniosku badania pokazują pozytywną relację między posiadaniem rodzeństwa, a partycypacją w młodzieżowych i dziecięcych aktywnościach sportowych (Howie, Daniels, i Guagliano, 2020).

Wielodzietność a rozwój społeczny

Dotychczasowe badania wskazywały zatem często na negatywny związek liczby rodzeństwa i osiągnięć edukacyjnych, co wyjaśniano głównie teorią zmniejszających się zasobów. Jednak pojawiają się również doniesienia sugerujące, że w niektórych aspektach rozwoju – nie tylko w zakresie sportu – zasoby psychologiczne w rodzinie wielodzietnej mogą być podwyższone. W szczególności dotyczy to rozwoju kompetencji społecznych.

Analiza znacznej puli danych pochodzących z badań dzieci przedszkolnych doprowadziła do konkluzji, że posiadanie rodzeństwa ma pozytywny związek z umiejętnością negocjowania relacji społecznych (Downey i Condrón, 2004). Podobnie badania Morand (Morand, 1999) pokazały, że choć występuje negatywna relacja między liczbą rodzeństwa i wynikami w zakresie werbalnych komponentów testów inteligencji, to jednocześnie istnieje pozytywna relacja między liczbą rodzeństwa i testami inteligencji emocjonalnej. W badaniu (Prime, Plamondon, i Jenkins, 2017) okazało się, że najmłodsze dzieci w rodzinach wielodzietnych charakteryzują się wyższymi zdolnościami kooperacji mierzonymi w wieku 3 lat. W badaniu tym sytuacja problemowa wymagała współpracy dziecka i rodzica, gdzie każda z osób musiała wykonać określoną czynność, aby osiągnąć wspólny cel.

Inne badania wskazują na specyficzne mechanizmy, które mogą leżeć u podłoża tych zjawisk. Przede wszystkim sugeruje się rozwój tzw. teorii umysłu, czyli zdolności wnioskowania o stanach umysłowych innych osób co może być wspierane w sytuacji posiadania liczego rodzeństwa (Perner, Ruffman, i Leekam, 1994). Kolejne badania pokazały jednak, że kluczowy dla rozwoju teorii umysłu może być fakt posiadania rodzeństwa w zbliżonym wieku, ale już nie łączna liczba rodzeństwa (Peterson, 2000). Ostatnia metaanaliza badań w tym nurcie sugeruje, że obydwa czynniki – zarówno liczba, jak i wiek rodzeństwa – odgrywają rolę. Pozytywnym predyktorem umiejętności

społecznych jest ogólna liczba rodzeństwa, ale w ramach tego najsilniejszy efekt ma liczba rodzeństwa w zbliżonym wieku (Devine i Hughes, 2018). Z kolei najnowsze badania (Paine, Pearce, van Goozen, de Sonnevill, i Hay, 2018) nieco odbiegają od uzyskanego wcześniej wzorca, gdyż pokazują znaczący wzrost zdolności poznania społecznego u dzieci wieku 7 lat, które posiadają młodszego rodzeństwa, ale tylko wtedy, gdy owo młodszego rodzeństwo pojawiło się, gdy dzieci te były przynajmniej w wieku 2 lat. Sugeruje się zatem, że dzieci korzystają poznawczo na pojawieniu się rodzeństwa tylko wtedy, gdy są już gotowe do podstawowego analizowania stanów umysłowych swoich młodszymi braćmi czy siostrami. Wydaje się zatem, że również ten efekt może być zależny od kontekstu rozwojowego, co wymaga dalszych badań.

Powyższe dane sugerują pozytywny wpływ rodzeństwa na rozwój kompetencji społecznych. Odpowiedzialne mogą być za to mechanizmy rozwoju społecznego poprzez rozwiązywanie konfliktów czy wspólne interakcje (zabawa w udawanie). Jednakże inne badania sugerują, że w przypadku rozwoju intelektualnego i wiedzy optymalna jest znaczna różnica wieku pomiędzy rodzeństwem. Jest to również jeden z elementów wspomnianej wcześniej teorii rozbieżności (Zajonc i Markus, 1975). Sugeruje się, że w sytuacji, w której istnieje znaczący okres czasu pomiędzy narodzinami rodzeństwa, może wystąpić tzw. efekt nauczania, czyli pozytywny wpływ doświadczenia bycia w roli nauczyciela względem młodszego rodzeństwa,

który wpływa zarówno na poprawę rozwoju poznawczego samego „nauczyciela”, jak i młodszego rodzeństwa (Qureshi, 2018). Podobnie wyniki badań z udziałem dzieci z diagnozą zaburzenia ze spektrum autyzmu sugerują, że posiadanie starszego rodzeństwa pozytywnie wpływa na zmniejszenie się u dzieci z zaburzeniami spektrum autyzmu deficytów w zakresie interakcji społecznych (Ben-Itzhak, Nachshon, Zachor, 2019).

Okazuje się jednak, podobnie jak w przypadku relacji wielodzietności i osiągnięć szkolnych, że i tutaj w niektórych kontekstach obserwowana relacja albo nie występuje, albo jest odwrotna od typowej. Część badaczy, odnosząc się do teorii zmniejszających się zasobów, pokazuje obniżenie się określonych zdolności społecznych wraz z liczbą rodzeństwa. W szczególności zdaje się to dotyczyć takich kompetencji, w których rola osoby dorosłej zdaje się być trudna do zastąpienia przez rolę starszego rodzeństwa. Przykładowo badania (Havron et al., 2019) oparte na danych z Francji sugerują, że generalnie posiadanie rodzeństwa zmniejsza poziom inwestycji rodzicielskich i obniża zdolności komunikacyjne (werbalne) młodszego rodzeństwa. Jednocześnie okazało się w tym badaniu, że posiadanie starszej siostry kompensuje spadek zdolności werbalnych, wynikający ze zmniejszonej uwagi rodziców. Efektu takiego nie obserwuje się w sytuacji posiadania starszego brata. Badania te sugerują, że ewentualne deficyty zasobów uwagi rodzica mogą wpływać na nabywanie kompetencji społecznych,

ale też, że deficyty te mogą być kompensowane przez innych członków rodziny. To, że nie zawsze tak się dzieje, może być zależne od ról i odpowiedzialności starszego rodzeństwa. Podobne dane dotyczące negatywnych konsekwencji zmniejszonej uwagi ze strony rodziców prezentują Breining i współpracownicy (Breining i in., 2020). Analizując dane z Danii i USA, zauważyć można pozytywny związek między problemami wychowawczymi (uwagi w szkole, problemy z przestrzeganiem prawa) u chłopców wychowujących się w rodzinach z dwójką lub większą liczbą dzieci w porównaniu z synami pierworodnymi.

Możliwe jest przy tym, że kluczową kwestią nie jest tutaj fakt wychowywania się w rodzinie wielodzietnej, ale kwestia normy uprzywilejowania dzieci pierworodnych. Efekt dotyczący uprzywilejowania dzieci pierworodnych pokazują badania (de Haan, 2010). Autorzy wykazują w tym badaniu, że wielkość rodzeństwa nie ma znaczenia dla osiągnięć edukacyjnych najstarszego dziecka, a kluczowe jest to, że najstarsze dziecko generalnie otrzymuje największe inwestycje finansowe ze strony rodziców. Podobnie badanie (Kantarevic i Mechoulan, 2006), opierające się na danych z USA, pokazuje, że wysokie osiągnięcia edukacyjne są najbardziej prawdopodobne dla pierwszego dziecka, ale nie ma różnic w tym zakresie między kolejnymi i najmłodszymi dziećmi. Dodatkową ilustracją omawianego zjawiska są badania (Kristensen i Bjerkedal, 2007). Autorzy wykorzystali dane wojskowe z Norwegii pokazując, że związek inteligencji z liczbą rodzeństwa ma się

nie tyle do biologicznej kolejności urodzin, ile do rangi społecznej w ramach rodziny. Sugeruje to rolę jaką odgrywają normy społeczne funkcjonujące w ramach rodziny i kwestia normy uprzywilejowania pierworodnych dzieci.

Osobowość i zdrowie psychiczne

Badacze z obszaru psychologii poświęcili też uwagę kwestii relacji zaburzeń psychicznych oraz innych cech osobowości i liczby rodzeństwa. Badanie (Hardt, Weyer, Dragan, i Laubach, 2017) z udziałem dorosłych osób z Polski i Niemiec sugeruje, że liczba rodzeństwa, kolejność narodzin nie ma znaczenia dla zdrowia psychicznego. Podobnie badania (Lejarraga, Frey, Schnitzlein, i Hertwig, 2019) sugerują brak związku między kolejnością narodzin i tendencją do podejmowania ryzyka. Inne dane, uzyskane z badań na próbie o znaczącej liczebności z Niemiec, Wielkiej Brytanii i USA, również nie pokazują zależności między osobowością i kolejnością narodzin (Rohrer, Egloff, i Schmukle, 2015).

Damian i Roberts (2015b, 2015a) podsumowują obecny stan wiedzy w tym obszarze wskazując na to, że nie mamy obecnie podstaw, aby sądzić, że kolejność narodzin ma związek z globalnymi cechami osobowości, a związek kolejności narodzin ze zdolnościami intelektualnymi istnieje, ale siła tego efektu nie jest tak znacząca jak kiedyś sądzono. Autorzy argumentują, że wiele wcześniejszych badań dotyczących relacji cech osobowości i kolejności narodzin opartych było na próbach niereprezentatywnych i na wnioskowaniu

w oparciu o testy bez wystarczającej mocy statystycznej.

Autorzy wskazują ponadto, że przyczyną powracającego przekonania, że istnieją znaczące różnice w osobowości dzieci zależne od ich kolejności narodzin, zatem typowego miejsca w strukturze rodziny, może być fakt, że kolejność narodzin zawsze nakłada się na różnice rozwojowe wynikające z wieku. Oznacza to, że ludzie bardzo często obserwują różnicę osobowości między dzieckiem starszym i młodszym, ale różnica ta może wynikać po prostu z uniwersalnych procesów rozwojowych i dynamiki zmian osobowości wraz z dorastaniem. Jej przyczyną nie musi być fakt, że dziecko młodsze wychowuje się w określonej „niszy” wytworzonej przez fakt posiadania starszego rodzeństwa lub odwrotnie.

Debata dotycząca relacji kolejności urodzeń i osobowości nie zakończyła się jednak w roku 2015 wraz z argumentami Damiana i Roberta. Black, Grönqvist i Öckert (2018) analizując dane ze Szwecji, oparte o wojskowe rejestry rekrutacyjne, które uwzględniają znaczące grupy mężczyzn z wielu kohort, ponownie wskazują na istnienie relacji między niszą wychowawczą (statusem w rodzinie), a cechami osobowości i wykonywanym zawodem. Pokazują, że istnieje pozytywna relacja między wyższym statusem w rodzinie, a pracą zawodową wymagającą stabilności emocjonalnej, odpowiedzialności i zdolności przywódczych. Jest to zgodne ze wcześniejszymi badaniami, które sugerowały wyższy poziom sumienności i potrzeby osiągnięć

u pierworodnych, a wyższy poziom ugodywości u dzieci urodzonych później (Paulhus, Trapnell, i Chen, 1999). Debata trwa zatem nadal.

Konkluzja

Wyraźnie widać, że debata nad psychologicznymi konsekwencjami wychowywania się w rodzinie wielodzietnej, choć nie należy do głównego obszaru zainteresowania psychologów, nadal trwa i zawiera wiele nierozwiązanych problemów. Przede wszystkim nadal nie rozumiemy dokładnie tego, w jakich kontekstach dochodzi do obniżenia się osiągnięć edukacyjnych w sytuacji posiadania licznego rodzeństwa i jakie oddziaływania społeczno-ekonomiczne mogą temu obniżeniu zapobiec. Teoria wskazuje na zmniejszające się zasoby inwestycyjne po stronie opiekunów i zasoby te dotyczyć mogą zarówno kwestii poznawczych (uwaga, uczenie dzieci), jak i materialnych (przekazywanie zasobów finansowych). W obydwu przypadkach są to problemy, które zdają się być możliwe do niwelowania odpowiednią polityką społeczną oraz organizacją norm społecznych w ramach rodziny (np. kwestia odpowiedzialności starszego rodzeństwa za edukację młodszego oraz egalitaryzm w zakresie inwestycji – w szczególności brak faworyzacji najstarszego rodzeństwa). Po drugie, badania wskazują na potencjalnie pozytywne efekty posiadania licznego rodzeństwa w zakresie kompetencji społecznych. Również w tym przypadku nie rozumiemy jeszcze w pełni moderatorów tych relacji i nie znamy dokładnych mechanizmów, co sugeruje dalsze badania.

Na koniec warto podkreślić, że najmniej popularne, choć prawdopodobnie równie istotne, są kwestie badawcze związane z funkcjonowaniem par w relacji, w której występuje liczne potomstwo. Pojawienie się każdego dziecka w rodzinie stanowi znaczącą zmianę w relacji i stanowi potencjalne źródło stresu i obciążenia. Istnieją oddziaływania terapeutyczne mające na celu poprawę radzenia sobie w sytuacji stresu, np. poprzez poprawę umiejętności komunikacji w relacji. Istnieją również takie oddziaływania psychologiczne, które mają na celu zmniejszenie źródeł stresu w relacji, np. redukcja bezsenności w okresie pojawienia się małego dziecka w rodzinie (Lavner i Bradbury, 2017). W obydwu przypadkach wydaje się, że oddziaływania te mogłyby być szczególnie przydatne dla opiekunów w rodzinach wielodzietnych. Jednocześnie wydaje się, że poznanie specyfiki funkcjonowania par w rodzinach wielodzietnych może przynieść cenne dane odnośnie decyzji o posiadaniu potomstwa, czy dotyczących stabilności relacji. Jest to jednak kolejny, niezbadany do tej pory, obszar ludzkiej aktywności.

Bibliografia:

Belmont, L. i Marolla, F. A. (1973). Birth order, family size, and intelligence. *Science*, 182(4117), 1096–1101. DOI: 10.1126/science.182.4117.1096

Ben-Itzhak, E., Nachshon, N. i Zachor, D. A. (2019). Having Siblings is Associated with Better Social Functioning in Autism Spectrum Disorder. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 47(5), 921–931. DOI: 10.1007/s10802-018-0473-z

Black, S. E., Grönqvist, E. i Öckert, B. (2018). Born to lead? The effect of birth order on noncognitive abilities. *The Review of Economics and Statistics*, 100(2), 274–286. DOI:10.1162/rest_a_00690

Breining, S., Doyle, J., Figlio, D. N., Karbownik, K. i Roth, J. (2020). Birth Order and Delinquency: Evidence from Denmark and Florida. *Journal of Labor Economics*, 38(1), 95–142. DOI:10.1086/704497

Burhan, N. A. S., Yunus, M., Tovar, M. E. L. i Burhan, N. M. G. (2017). Why are cognitive abilities of children so different across countries? The link between major socioeconomic factors and PISA test scores. *Personality and Individual Differences*, 105, 95–106. DOI:10.1016/j.paid.2016.09.043

Cherian, V. I. (1990). Birth order and academic achievement of children in Transkei. *Psychological Reports*, 66(1), 19–24. DOI:10.2466/pr0.1990.66.1.19

Damian, R. I. i Roberts, B. W. (2015a). The associations of birth order with personality and intelligence in a representative sample of U.S. high school students. *Journal of Research in Personality*, 58, 96–105. DOI:10.1016/j.jrp.2015.05.005

Damian, R. I. i Roberts, B. W. (2015b). [Review of *Settling the debate on birth order and personality*]. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112(46), 14119–14120. National Acad Sciences. DOI:10.1073/pnas.1519064112

Dasgupta, K. i Solomon, K. T. (2018). Family size effects on childhood obesity: Evidence on the quantity-quality trade-off using the NLSY. *Economics and Human Biology*, 29, 42–55. DOI:10.1016/j.ehb.2018.01.004

de Haan, M. (2010). Birth order, family size and educational attainment. *Economics of Education Review*, 29(4), 576–588. DOI:10.1016/j.econedu-rev.2009.10.012

Devine, R. T. i Hughes, C. (2018). Family Correlates of False Belief Understanding in Early Childhood: A Meta-Analysis. *Child Development*, 89(3), 971–987. DOI: 10.1111/cdev.12682

Downey, D. B. i Condon, D. J. (2004). Playing well with others in kindergarten: The benefit of siblings at home. *Journal of Marriage and the Family*, 66(2), 333–350. DOI:10.1111/j.1741-3737.2004.00024.x

Ganong, L., Coleman, M. i Russell, L. T. (2015). Children in Diverse Families. W: M. H. Bornstein, T. Leventhal i R. M. Lerner (red.), *Handbook of child psychology and developmental science: Ecological settings and processes* (s. 133–174). John Wiley & Sons, Inc.

Golombok, S. i Tasker, F. (2015). Socioemotional development in changing families. W M. E. Lamb i R. M. Lerner (red.), *Handbook of child psychology and developmental science: Socioemotional processes* (s. 419–463). John Wiley & Sons, Inc

Hardt, J., Weyer, L., Dragan, M. i Laubach, W. (2017). Anxiety and depression as an effect of birth order or being an only child: Results of an internet survey in Poland and Germany. *Insights on the Depression and Anxiety*, 1, 15–22. DOI: 10.29328/journal.hda.1001003.

Havron, N., Ramus, F., Heude, B., Forhan, A., Cristia, A., i Peyre, H. (2019). The Effect of Older Siblings on Language Development as a Function of Age Difference and Sex. *Psychological Science*, 30(9), 1333–1343. DOI:10.1177/0956797619861436

Howie, E. K., Daniels, B. T., i Guagliano, J. M. (2020). Promoting Physical Activity Through Youth Sports Programs: It's Social. *American Journal of Lifestyle Medicine*, 14(1), 78–88. DOI: 10.1177/1559827618754842

Kantarevic, J., i Mechoulam, S. (2006). Birth Order, Educational Attainment, and Earnings: An Investigation Using the PSID. *The Journal of Human Resources*, 41(4), 755–777. DOI: 10.3368/jhr.XLI.4.755

Konarzewski, K. (2014). Czy wielodzietność obniża osiągnięcia szkolne? *EDUKACJA*, 129(4), 21–36.

Kristensen, P., i Bjerkedal, T. (2007). Explaining the relation between birth order and intelligence. *Science*, 316(5832), 1717. DOI: 10.1126/science.1141493

Lamb, M. E., i Lerner, R. M. (2015). *Handbook of child psychology and developmental science: Socio-emotional processes*, Vol. 3. John Wiley i Sons Inc.

Lavner, J. A., i Bradbury, T. N. (2017). Protecting relationships from stress. *Current Opinion in Psychology*, 13, 11–14. DOI:10.1016/j.copsyc.2016.03.003

Lawson, D. W., i Mace, R. (2010). Siblings and childhood mental health: evidence for a later-born advantage. *Social Science i Medicine*, 70(12), 2061–2069. DOI:10.1016/j.socscimed.2010.03.009

Lejarraga, T., Frey, R., Schnitzlein, D. D., i Hertwig, R. (2019). No effect of birth order on adult risk taking. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 116(13), 6019–6024. DOI:10.1073/pnas.1814153116

MacDonald, K. (1999). An Evolutionary Perspective on Human Fertility. *Population and Environment*, 21(2), 223–246. DOI:10.1007/BF02436115

Maralani, V. (2008). The changing relationship between family size and educational attainment over the course of socioeconomic development: evidence from Indonesia. *Demography*, 45(3), 693–717. DOI:10.1353/dem.0.0013

Morand, D. A. (1999). Family size and intelligence revisited: the role of emotional intelligence. *Psychological Reports*, 84(2), 643–649. DOI: 10.2466/pr0.1999.84.2.643

Newson, L., Postmes, T., Lea, S. E. G., i Webley, P. (2005). Why are modern families small? Toward an evolutionary and cultural explanation for the demographic transition. *Personality and Social Psychology Review*, 9(4), 360–375. DOI: 10.1207/s15327957pspr0904_5

Öberg, S. (2017). Too many is not enough: studying how children are affected by their number of siblings and resource dilution in families. *The History of the Family: An International Quarterly*, 22(2–3), 157–174. DOI: 10.1080/1081602X.2017.1302890

Paine, A. L., Pearce, H., van Goozen, S. H. M., de Sonnevile, L. M. J., i Hay, D. F. (2018). Late, but not early, arriving younger siblings foster firstborns' understanding of second-order false belief. *Journal of Experimental Child Psychology*, 166, 251-265. DOI: 10.1016/j.jecp.2017.08.007

Paulhus, D. L., Trapnell, P. D., i Chen, D. (1999). Birth Order Effects on Personality and Achievement Within Families. *Psychological Science*, 10(6), 482-488. DOI:10.1111/1467-9280.00193

Perner, J., Ruffman, T., i Leekam, S. R. (1994). Theory of mind is contagious: You catch it from your sibs. *Child Development*, 65(4), 1228-1238. DOI:10.2307/1131316

Peterson, C. C. (2000). Kindred spirits: Influences of siblings' perspectives on theory of mind. *Cognitive Development*, 15(4), 435-455. DOI:10.1016/S0885-2014(01)00040-5

Prime, H., Plamondon, A., i Jenkins, J. M. (2017). Birth order and preschool children's cooperative abilities: A within-family analysis. *The British Journal of Developmental Psychology*, 35(3), 392-405. DOI: 10.1111/bjdp.12180

Qureshi, J. A. (2018). Siblings, Teachers, and Spillovers on Academic Achievement. *The Journal of Human Resources*, 53(1), 272-297. DOI: 10.3368/jhr.53.1.0815-7347R1

Rijken, A. J., i Knijn, T. (2009). Couples' decisions to have a first child: Comparing pathways to early and late parenthood. *Demographic Research*, 21, 765-802. DOI: 10.4054/DemRes.2009.21.26

Rohrer, J. M., Egloff, B., i Schmukle, S. C. (2015). Examining the effects of birth order on personality. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112(46), 14224-14229. DOI: 10.1073/pnas.1506451112

Wichman, A. L., Rodgers, J. L., i MacCallum, R. C. (2006). A multilevel approach to the relationship between birth order and intelligence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(1), 117-127. DOI: 10.1177/0146167205279581

Zajonc, R. B., i Markus, G. B. (1975). Birth order and intellectual development. *Psychological Review*, 82(1), 74-88. DOI: 10.1037/h0076229

Rodziny wielodzietne w badaniach ekonomicznych

dr Anna Bebel

Definicja wielodzietności

W ekonomii jednym z podstawowych podmiotów jest gospodarstwo domowe, nie rodzina. Także w statystyce jednostką spisywaną są gospodarstwa domowe. Wg definicji Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) gospodarstwo domowe „to zespół osób spokrewnionych ze sobą lub niespokrewnionych, mieszkających razem i wspólnie utrzymujących się (gospodarstwo domowe wieloosobowe) lub osoba utrzymująca się samodzielnie, bez względu na to, czy mieszka sama, czy też z innymi osobami (gospodarstwo domowe jednoosobowe)” (Główny Urząd Statystyczny [GUS], 2011, s. 30), a zatem nie jest to pojęcie tożsame z rodziną¹. W prezentacji wyników wyodrębnia się jednak różne typy biologiczne gospodarstw domowych, w tym rodzica/ rodziców z dziećmi² (wyszczególniając wśród nich kategorie takie jak: para z trojgiem dzieci na utrzymaniu oraz para z czworgiem i więcej dzieci na utrzymaniu), czyli rodziny nukle-

arne³. W Narodowym Spisie Powszechnym rodzina jako jednostka spisowa pojawiła się po raz pierwszy w roku 1978 (kategorią spisywaną było wcześniej wyłącznie gospodarstwo domowe).

Pojęcie rodziny wielodzietnej nie jest jednoznacznie zdefiniowane i można spotkać różne wyjaśnienia tego terminu. Potocznie za rodzinę wielodzietną uważa się rodzinę z dużą liczbą dzieci. Dolna granica (liczby dzieci), warunkująca przydział do tej kategorii, nie jest jednak oczywista i zmienia się w czasie (np. do czasów II wojny światowej było to co najmniej pięcioro dzieci (Kopeć, 2020)). Z perspektywy demograficznej za rodzinę taką uważana jest rodzina z co najmniej czworgiem dzieci (czyli rodzinę zapewniającą w sposób rozszerzony zastępowalność pokoleń) (Graniewska, 1980; Kawula, 1980). Obecnie jednak coraz powszechniej spotykaną klasyfikacją jest ta, wypływająca z teorii i praktyki polityki społecznej, zgodnie z którą za rodzinę wielodzietną uważa się rodzinę

¹ W tym samym opracowaniu jednak zamiennie z pojęciem gospodarstwa domowego używa się pojęcia rodziny.

² Do składu gospodarstwa domowego nie wlicza się jednak młodzieży i dorosłych dzieci w wieku powyżej 15 lat, pobierających naukę poza miejscem zamieszkania, mieszkających w internatach, domach akademickich lub w domach prywatnych (nawet jeśli pozostają na utrzymaniu rodziców).

³ Do dzieci na utrzymaniu zalicza się dzieci własne (rodzone i przysposobione) będące w składzie gospodarstwa domowego w wieku 0-14 lat (włącznie) oraz dzieci do ukończenia 25 lat, jeżeli nie posiadają własnego źródła utrzymania i nie pozostają w związku małżeńskim (formalnym lub nieformalnym).

posiadającą co najmniej troje dzieci. Jest to związane z faktem znacznego pogorszenia się sytuacji materialnej rodziny właśnie po narodzeniu trzeciego i kolejnych dzieci, a zatem to zwykle w takim ujęciu są przedstawiane rodziny wielodzietne w opracowaniach poświęconych warunkom ekonomicznym rodzin (Bonisławska, 2010; Graniewska, 1980; Rodzewicz, 1978). W aktach prawnych związanych z systemem pomocy społecznej lub oświaty dodaje się, że definicja ta dotyczy wyłącznie dzieci pozostających na utrzymaniu rodziców (tzn. nieletnich lub uczących się). Ustawa o pomocy społecznej nie definiuje pojęcia rodziny wielodzietnej. Pojęcie to pojawia się natomiast w ustawie o świadczeniach rodzinnych, zgodnie z którą oznacza ono „rodzinę wychowującą troje i więcej dzieci mających prawo do zasiłku rodzinnego” (Ustawa o świadczeniach rodzinnych..., 2003)⁴, czy w ustawie o Karcie Dużej Rodziny, gdzie przez rodzinę wielodzietną rozumie się rodzinę, w której rodzic (rodzice) lub małżonek rodzica mają na utrzymaniu co najmniej troje dzieci:

- 1) w wieku do ukończenia 18. roku życia,
- 2) w wieku do ukończenia 25. roku życia – w przypadku gdy dziecko uczy się w:
 - a) szkole – do dnia 30 września następującego po końcu roku szkolnego,
 - b) szkole wyższej – do końca roku akademickiego – w którym jest planowane ukończenie nauki zgodnie z oświadczeniem,

o którym mowa w art. 10 ust. 4 pkt 4; 3) bez ograniczeń wiekowych – w przypadku dzieci legitymujących się orzeczeniem o umiarkowanym albo znacznym stopniu niepełnosprawności.⁵ (Ustawa o Karcie Dużej Rodziny..., 2014)

Wielodzietność jako przedmiot badań w dyscyplinie ekonomia

badania polskie

Warunki życia

Pośród licznych obszarów tematycznych, jakimi zajmują się ekonomiści, problematyka rodzin nie należy do cieszących się dużym zainteresowaniem. Jeszcze mniej opracowań obejmuje swym zakresem rodziny wielodzietne. Kategoria rodzin wielodzietnych pojawia się przede wszystkim w pracach poświęconych **warunkom życia** (lub szerzej jakości życia) rodzin (Balcerzak-Paradowska, 1997c, 2004; Bebel 2012; Bonisławska 2008, 2010; Kołaczek 2009; Szostek 2014). Najczęściej jednak charakterystyka warunków życia stanowi jedynie tło do dalszych rozważań w kontekście przede wszystkim:

- 1) **ubóstwa i wykluczenia społecznego** (Balcerzak-Paradowska, 1996, 1997b, 1997c, 2004; Deskur, 2005; Jędrzejczak, 2013; Kaźmierczak-Kałużna, 2015; Zasępa, 2016)
- 2) **bezrobocia** (Balcerzak-Paradowska, 1992a, 1992b, 1997a; Balcerzak-Paradowska i Staszewska, 1997)

⁴ Do członków rodziny zaliczamy natomiast: małżonków, rodziców dzieci, opiekuna faktycznego dziecka oraz pozostające na utrzymaniu dzieci w wieku do ukończenia 25. roku życia, a także dziecko, które ukończyło 25. rok życia legitymujące się orzeczeniem o znacznym stopniu niepełnosprawności, jeżeli w związku z tą niepełnosprawnością przysługuje świadczenie pielęgnacyjne lub specjalny zasiłek opiekuńczy albo zasiłek dla opiekuna (...) do członków rodziny nie zalicza się dziecka pozostającego pod opieką opiekuna prawnego, dziecka pozostającego w związku małżeńskim, a także pełnoletniego dziecka posiadającego własne dziecko (Ustawa o świadczeniach rodzinnych ..., 2003).

⁵ Ustawa z dnia 5 grudnia..., 2014.

- 3) **zapotrzebowania na lub korzystania z pomocy socjalnej** (Balcerzak-Paradowska i Graniewska, 1979; Forma, 2007; Piekut-Brodzka, 2014; Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej [ROPS], 2011; Rutkowska, 2002; Trawińska i Kuleszyńska-Dobrek, 1996)⁶
- 4) **trudności w zaspokajaniu potrzeb związanych m.in. z wypoczynkiem i kulturą** (Balcerzak-Paradowska, 2004; Bebel, 2013; Kopeć, 2020) oraz w powiązaniu z aspektami demograficznymi (Graniewska, 2004; Szukalski, 2012).

Często jednak są to publikacje nie ekonomistów, ale socjologów czy pedagogów. Z reguły to prace o charakterze interdyscyplinarnym. W badaniach o charakterze ekonomicznym analizowane są: sytuacja materialna (dochody, wydatki oraz majątek) oraz szerzej rozumiane bezpieczeństwo ekonomiczne rodzin wielodzietnych (Kośny, 2012).

W publikacjach tych rodziny wielodzietne są z reguły przedstawiane jako rodziny znajdujące się w wyjątkowo trudnej sytuacji materialnej (wynikającej przede wszystkim z konieczności ponoszenia dużych wydatków, związanych z utrzymaniem dzieci, przy poziomie dochodów zbliżonych do tych uzyskiwanych w innych typach rodzin), a zatem szczególnie wrażliwe i narażone na depryzację potrzeb i ubóstwo oraz (relatywnie częściej niż inne typy rodzin)

zależne od pomocy państwa (m.in. w formie świadczeń socjalnych).

Polityka rodzinna

W swoich pracach wielu autorów poszukuje przyczyn trudności z jakimi mierzą się rodziny wielodzietne oraz nierzadko także najlepszych możliwości ich rozwiązania (np. Krajewska, 2012), upatrując ich z reguły w odpowiednio skonstruowanych instrumentach polityki społecznej. Zdecydowanie najwięcej prac poświęconych tematyce rodzin wielodzietnych pojawia się w kontekście **polityki społecznej lub więzi rodzinnej**. Duże rodziny pojawiają się w nich z reguły jako jej główni beneficjenci albo (częściej) główni poszkodowani jej słabości. Najczęściej publikacje takie stanowią przegląd i ocenę aktualnej polityki społecznej/rodzinnej państwa i jej narzędzi w kontekście wspierania rodzin (zwłaszcza wielodzietnych). Instrumenty te są oceniane pod kątem ich skuteczności we wspieraniu rodzin (Balcerzak-Paradowska, 2004; Bebel, 2011a, 2011b, 2012b; Forma, 2013; Głogosz, 2015; Kaźmierczak-Kałużna, 2018; A. Koperek i J. Koperek, 2014; Krynicka i Rudzka, 2006; Matejek i Zdebska, 2016; Miruć, 2011; Puzyra-Krupska, 2010; Skrobisz, 2011; Szczudlińska-Kanoś, 2019; Szyszka, 2015; Witkowska, 2017).

Z uwagi na dość częste zmiany kierunków i metod realizowanej w Polsce polityki rodzinnej prace takie dość szybko tracą jednak na aktualności, choć są

⁶ Rodziny wielodzietne pojawiają się także, obok uzależnień i przemocy, w grupie problemów socjalnych (Piekut-Brodzka, 2014)

niewątpliwym źródłem przydatnych i istotnych z perspektywy rodzin wielodzietnych danych. Część prac poświęcona jest uporządkowaniu pojawiających się zmian w polityce rodzinnej oraz wskazaniu pożądanego kierunku jej dalszego rozwoju (np. Rymśza, 2016). Większość z nich dość krytycznie ocenia realizowaną w Polsce politykę społeczną względem rodzin z dziećmi (często uznając wręcz, że takowej w Polsce nie ma, gdyż pojedynczych i tymczasowych rozwiązań nakierowanych na wspieranie rodzin nie można nazwać polityką), ale zdarzają się też prace o bardziej pozytywnym wydźwięku (Szyszka, 2015).

Do roku 2007 praktycznie nie było w polskiej polityce społecznej instrumentów wspierania rodzin (jedynie wsparcie socjalne skierowane do najuboższych). Następnie, stopniowo zaczęto wprowadzać kolejne rozwiązania sprzyjające posiadaniu i wychowywaniu dzieci, m.in. ulgi podatkowe na dzieci, płatne, przedłużone urlopy macierzyńsko-rodzicielskie, czy wreszcie najbardziej znaczący i tym samym budzący największe kontrowersje program „Rodzina 500+”. Większość rozwiązań skierowanych jest zarówno do rodzin z mniejszą, jak i większą liczbą dzieci, ale adresatem niektórych (np. Karty Dużej Rodziny) są wyłącznie rodziny wielodzietne.

Niewątpliwie uruchomienie w Polsce programu „Rodzina 500+” spowodowało wzrost zainteresowania nie tylko mediów, ale także środowiska naukowego kwestią polityki rodzinnej w Polsce i skutecznych sposobów wspierania rodzin z dziećmi.

Nie powinien także dziwić fakt szczególnego zainteresowania zwłaszcza rodzinami z dużą liczbą dzieci, czyli głównymi beneficjentami programu. Sam program zdaje się budzić dość silne emocje i sporo kontrowersji – zarówno w środowiskach naukowych, jak i publicystyce, jednak w debacie naukowej dominuje raczej ocena samego programu i szerszego jego oddziaływania (Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS], 2016, 2017; Dziwosz, 2017; Franielczyk, 2018; Gajewicz, 2018; Gromada, 2018; Magda i in., 2019; Prokopowicz, 2017), niż koncentracja na rodzinach wielodzietnych jako jego beneficjentach co jest raczej domeną publicystyki (Brzostek, 2017; Ćwieluch, 2016; Nowosielska, 2019; Zabłocka, 2020). Pojawiają się jednak publikacje podejmujące temat wpływu świadczenia na sytuację rodzin wielodzietnych (Hanusik i Łangowska-Szcześniak, 2018; Kaźmierczak-Kałużna, 2019) oraz analizujące świadczenie pod kątem jego wpływu na zmniejszenie ubóstwa wśród rodzin z dziećmi (Brzeziński i Najsztub, 2016; Gasz, 2018; Krawczyk, 2019; Liszatyński, 2017; Ruzik-Sierdzińska, 2018; Szarfenberg, 2017). Wszyscy autorzy zauważają znaczący wpływ programu na poprawę warunków życia w rodzinach wielodzietnych, choć zarówno efekty te, jak i sam program, są oceniane różnie.

Sporo publikacji poświęconych jest także instrumentowi skierowanemu wyłącznie do rodzin wielodzietnych, czyli **Karcie Dużej Rodziny** – zarówno programowi ogólnopolskiemu i wielu tego typu programom realizowanym regionalnie i lokalnie (Adamowicz, 2016; Bebel, 2011c, 2014a,

2014b, 2016; Bigot i Ślęzak, 2016; Krajewska, 2015; Najwyższa Izba Kontroli [NIK], 2015a; Przeperski, 2014).

Rynek pracy

Jednak rodziny wielodzietne (w większości) utrzymują się nie tylko ze środków pomocy społecznej ale, przede wszystkim, z pracy najemnej lub na własny rachunek czy z gospodarstwa rolnego. Inne świadczenia stanowią dodatkowe źródło dochodu w takich rodzinach. Brakuje jednak publikacji poświęconych rodzicom wielodzietnym na rynku pracy, w tym zwłaszcza barierom jakie napotykać i propozycjom jak je pokonać. Sama literatura dotycząca problemu rodziców na rynku pracy, zwłaszcza w kontekście łączenia życia zawodowego i rodzinnego, jest dość obszerna. Nie uwzględnia jednak zwiększonych trudności w tym zakresie z jakimi stykają się rodzice większej liczby dzieci niż jedno czy dwoje. Opracowania te dotyczą zwłaszcza problemu podwójnego obciążenia kobiet wychowujących dzieci, a także (związanej z tym) mniejszej ich aktywności zawodowej (co nabiera szczególnego znaczenia w przypadku wychowywania większej liczby dzieci).

Całościowo wątek rodzin wielodzietnych w kontekście godzenia życia zawodowego i rodzinnego został poruszony w pracy Pauliny Bednarz-Łuczewskiej (2013). Temat pracy ubogich kobiet wielodzietnych w domu porusza natomiast w swoich

publikacjach Izabela Kaźmierczak-Kałużna (2015, 2016, 2018). Aktywność zawodowa wielodzietnych rodziców i ich praca w domu były także jednymi z badanych obszarów w badaniu zleconym przez Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus” (Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus”⁷ [ZDR 3+], 2019).

System podatkowy

Oprócz programu 500+, który cieszy się obecnie największym zainteresowaniem z racji jego wysokości i uniwersalnego charakteru, wśród narzędzi wspierania rodzin z dziećmi (w tym wielodzietnych) analizowany jest stopień prorodzinnych rozwiązań występujących w **systemie podatkowym**, w tym przede wszystkim tzw. ulga na dzieci (art. 27f Ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych..., 1991), która jednak, zwłaszcza od czasu wprowadzenia świadczenia 500+, nie odgrywa aż tak dużej roli we wspieraniu rodzin z dziećmi (choć i tutaj głównymi beneficjentami są rodziny wielodzietne⁸). (Damaz i Gorąca-Paczuska, 2018). Wysokość ulgi, a zatem jej znaczenie dla budżetu rodziny, uznaje się bowiem za niewystarczającą, gdyż przy obowiązujących, dość wysokich, stawkach podatku w Polsce „przeprowadzona symulacja pokazała, iż wysokość podatków pośrednich płaconych w cenach towarów i usług w przeliczeniu na jedną osobę w czteroosobowym gospodarstwie domowym jest wyższa niż kwota ulgi podatkowej na jedno dziecko” (Russel, 2016, p.132).

⁷ W skrócie ZDR 3+

⁸ ale nie wszystkie, gdyż konstrukcja tego narzędzia wiąże je wprost z podatkiem dochodowym od osób fizycznych (PIT)

Problematyka dobrobytu rodzin, w tym również rodzin wielodzietnych, pojawia się także w kontekście analiz i oceny systemów podatkowych. Powstało wiele prac dotyczących konstrukcji systemu podatkowego zorientowanego na rodzinę, czyli uwzględniającego liczbę dzieci w rozliczeniach podatkowych rodziców. Prace te nie odnoszą się jednak wprost do rodzin wielodzietnych, choć głównymi beneficjentami proponowanych rozwiązań byłyby właśnie rodziny z większą liczbą dzieci. Najczęściej zgłaszaną propozycją jest uwzględnienie w podatku PIT rodziców wychowujących dzieci tzw. ilorazu rodzinnego (polegającego na uwzględnieniu w ustalaniu zdolności podatkowej podatnika jego sytuacji rodzinnej, tzn. liczby dzieci na utrzymaniu). Praca Angeliki Kędzierskiej-Szczepanek i prace Marka Kośnego dobrze opisują tę koncepcję (Kędzierska-Szczepanek, 2015; Kośny, 2007; Kośny, 2017b; Kośny i Boesso, 2003)

System emerytalny

Rodziny wielodzietne pojawiają się także w kontekście kształtowania i oceny systemu emerytalnego. Najczęściej podnoszonymi kwestiami z tego obszaru jest dyskryminujący charakter poprzednio i obecnie funkcjonującego systemu względem rodziców (zwłaszcza matek) wielodzietnych (np. Sikora, 2013). Jednym z aktualnych tematów, stającym się nowym obszarem dyskusji, są zaproponowane w kwietniu 2018 roku przez Premiera RP, a wprowadzone w życie w marcu 2019 roku, tzw. „emerytury matczyne”, czyli świadczenie emerytalne dla kobiet,

które urodziły co najmniej czworo dzieci i w wieku emerytalnym (60 lat) nie nabyły prawa do renty lub emerytury (Wacławska, 2021). Jak jednak ocenia je samo Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej świadczenie to ma charakter pomocy społecznej (czyli skierowane jest dla najbardziej potrzebujących), a zmiana systemu emerytalnego na mniej dyskryminujący rodziców (zwłaszcza posiadających liczne potomstwo) jest obszarem nieustannych prac władz państwowych (Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej [MRPIPS], 2020). Temat ten wydaje się zatem niezwykle aktualny i zapewne należy się spodziewać kolejnych badań w tym obszarze. Równocześnie narastają kontrowersje wobec pomysłów rządowych uwzględnienia liczby dzieci w wypłacie emerytur (Kostrzewski, 2020). Autorami propozycji konstrukcji systemu emerytalnego w taki sposób, by uwzględnił on wkład rodziców w wychowanie i wykształcenie dzieci są m.in. Łukasz Jurek (2017) oraz Marek Kośny (2012, 2017a).

Źródła danych

Podstawowym źródłem danych o sytuacji materialnej rodzin wielodzietnych dla większości badaczy jest badanie

1. Budżetów gospodarstw domowych (BBGD), a ponadto:
2. Europejskie Badanie Warunków Życia Ludności (EU-SILC)⁹
3. Diagnoza Społeczna¹⁰
4. Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL)
5. Narodowy Spis Powszechny (NSP)

Badania te realizowane są w różnych cyklach (od corocznego BBGD do NSP przeprowadzanego co 10 lat) i dostarczają informacji m.in. o strukturze gospodarstw domowych, wykształceniu i zatrudnieniu ich członków, dochodach i wydatkach, o ubóstwie i wykluczeniu społecznym, warunkach i jakości życia (w tym warunkach mieszkaniowych i subiektywnej ocenie sytuacji gospodarstwa domowego). Dodatkowo, część badaczy wykorzystuje także dane zgromadzone przez urzędy skarbowe (obejmujące informacje o wysokości uzyskanych dochodów, zapłaconych podatków oraz składek na ubezpieczenia społeczne i zdrowotne). Źródło danych o rodzinach wielodzietnych w Polsce stanowią także dane gromadzone w związku z obsługą ogólnopolskiego programu Karta Dużej Rodziny, czy programu „Rodzina 500+”.

Pierwsze badanie samych rodzin wielodzietnych w odniesieniu do wybranych zagadnień (m.in. dochodów i wydatków, warunków mieszkaniowych, zadowolenia z życia czy struktury rodziny) zostało przeprowadzone w roku 2016 przez Ipsos na zlecenie Związku Dużych Rodzin 3+ (ZDR 3+, 2019). Wzięły w nim udział przede wszystkim rodziny, będące członkami Związku (70% badanych), a cała próba wyniosła około 500 respondentów. Niemniej jednak to właśnie ten raport stał się źródłem danych o polskich rodzinach wielodzietnych w wielu publikacjach.

Inne raporty mają z reguły charakter regionalny lub lokalny i nie zawsze dotyczą całej populacji wielodzietnych rodzin. Spośród raportów udostępnionych w Internecie wskazać można m.in. następujące publikacje:

- Sytuacja rodzin wielodzietnych w województwie wielkopolskim. Aktualne potrzeby i możliwości wsparcia, Poznań 2017.
- Sytuacja życiowa rodzin wielodzietnych, korzystających z pomocy społecznej w woj. opolskim, Raport z badania regionalnego Obserwatorium Integracji Społecznej ROPS w Opolu (ROPS, 2011).

Problematyką rodzin wielodzietnych zajmują się zatem organizacje reprezentujące ich interesy i samorządy. Oprócz prowadzenia badań i publikowania raportów zarówno samorządy, jak i ZDR 3+ organizują także konferencje i sympozja, na których omawiane są różnorodne kwestie dotyczące rodzin wielodzietnych, np.: zorganizowana w Gdańsku konferencja pod nazwą: „Rodzina wielodzietna – koszt czy inwestycja?”, 24.04.2013¹¹.

Konferencje, seminaria i sympozja inicjowane lub organizowane przez Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus”¹²:

- Sytuacja rodzin wielodzietnych w Polsce, 18 lipca 2006 r.
- Polska dla Rodziny – Rodzina dla Polski, 9 marca 2010 r. (odbyła się w Sejmie RP)
- I Ogólnopolska Konferencja „Polska dla Rodziny – Karta Dużej Rodziny w miastach i gminach”, 26 września 2011 r. (Konferencja pod patronatem i z udziałem Prezydenta RP)

⁹ polska część

¹⁰ W latach 2000–2015 przeprowadzono 8 rund badania

¹¹ Źródło: <http://srw.gda.pl/rodzina-wielodzietna-koszt-czy-inwestycja/>

- Reforma emerytalna jako element polityki rodzinnej, 18 czerwca 2012 r. (sympozjum)
- II Ogólnopolska Konferencja „Polska dla Rodziny – Karta Dużej Rodziny w miastach i gminach”, 18 marca 2013 r. (odbyła się w Ministerstwie Pracy i Polityki Społecznej, z udziałem przedstawicieli władz samorządu terytorialnego: prezydentów, starostów, burmistrzów miast i wójtów gmin)
- Wsparcie rodzin z dziećmi w rozwiązaniach dot. PIT jako element polityki rodzinnej państwa, 26 marca 2014 r., w Warszawie (seminarium współorganizowane przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej)

badania międzynarodowe

Badania zagraniczne w odniesieniu do rodzin wielodzietnych pojawiają się głównie, podobnie jak w Polsce, w kontekście trudnych warunków życia, ubóstwa (choć w tym wypadku przede wszystkim ubóstwa dzieci) i wykluczenia społecznego. Przy czym różni autorzy różnie definiują rodziny wielodzietne. Z reguły za rodzinę wielodzietną uznawana jest, podobnie jak w Polsce, rodzina z co najmniej trójkiem dzieci, ale część opracowań (głównie tych dotyczących ubóstwa) zawęża tę grupę tylko do rodzin z co najmniej czworgiem dzieci.

Spośród prac obejmujących swoją tematyką **charakterystykę i warunki życia** rodzin wielodzietnych wskazać można m.in. na prace: Anger, Geis i Plünnecke (2017); Audirac i Galant (1987); Calvi i in. (2020); Dorofeeva (2019); Espenshade, Kamenska i Turchi (1983); Iacovou i Berthoud (2006);

Keddi i in. (2010); Khamatkhanova i Khusnutdinova (2017); Nauck (1995); Willitts i Swales (2003).

Temat **ubóstwa** wśród rodzin z dużą liczbą dzieci podjęli zaś m.in.: Bradshaw i in. (2006); Cantillon i Van den Bosch (2002); Halladay (1972); Orbeta (2006); Redmond (2000), a temat wykluczenia społecznego Smoleva (2019).

W badaniach zagranicznych pojawiają się kwestie póki co obce w polskim społeczeństwie, a dotyczące pochodzenia imigracyjnego większości rodzin wielodzietnych. Odsetek rodzin wielodzietnych jest bowiem w wielu krajach zachodnich znacznie wyższy wśród rodzin emigranckich, zwłaszcza z określonych kręgów kulturowych i religijnych (np. muzułmańskich). Podejmowana jest także kwestia tzw. rodzin patchworkowych (rekonstruowanych), czyli tworzonych przez pary, w których przynajmniej jedno z partnerów ma dziecko lub dzieci z poprzednich związków (Berrington i Stone, 2017), czy zależności między poziomem wykształcenia a liczbą dzieci (Callens i Croux, 2005) – kwestie praktycznie nieobecne w polskich publikacjach.

W badaniach zagranicznych, w zależności od okresu badania i kraju, rodziny wielodzietne przedstawiane są albo jako **koszt** dla społeczeństwa (prace brytyjskich autorów, m.in.: Florence, 1964, czy badania prowadzone w celu ustalenia „ryzyka” wielodzietności przez Iacovou i Berthoud,

2006), albo jako jego **nadzieja** (Anger, Geis i Plünnecke, 2017). Z tego drugiego podejścia wynika także uzasadnienie konieczności wspierania takich rodzin przez państwo. Jak uzasadniają to w swojej pracy Groezen, Leers i Meijdam (2003) potomstwo generuje bowiem pozytywne efekty zewnętrzne dla całego społeczeństwa, zaś koszty i wysiłki wychowawczy spadają przede wszystkim na jednostkę (tzn. rodziców).

Część prac poświęcona jest także przeglądowi lub porównaniu realizowanych w kraju lub wybranych krajach **polityk rodzinnych** pod kątem ich skuteczności we wspieraniu rodzin wielodzietnych (Ciobanu, 2017; Khusnutdinova i Khamatkhanova, 2018; Kostina i in., 2019).

Badania prowadzone w zakresie **rynku pracy** i godzenia obowiązków zawodowych z życiem rodzinnym dowodzą, że większa liczba dzieci wpływa w sposób negatywny na zarobki i perspektywę zatrudnienia kobiet (Budig i England; Gustafsson, 2001; Hotz i in., 1997; Misra, Budig i Boeckmann, 2011; Taniguchi, 1999). Szczególnie wysoki koszt ponoszą zwłaszcza kobiety z krajów o niskim wsparciu pracujących rodziców (Rindfuss i in., 2003; Engelhardt i in., 2004) i o nieelastycznych rynkach pracy (Ahn i Mira, 2002; Adsera, 2005).

Badania dowodzą także, że im dłuższa jest przerwa w zatrudnieniu (np. z powodu sprawowania opieki nad dzieckiem), tym mniejsze jest prawdopodobieństwo powrotu kobiety do pracy (Even, 1987), gdyż kobiety po kolejnych porodach coraz bardziej

odkładają moment powrotu do pracy (Joesch, 1994). Często w publikacjach pojawia się także kwestia podwójnego obciążenia kobiet: pracą zawodową i w domu (np. Moreno i in. 2011; Sayer, 2005).

Temat **systemów podatkowych** i ich oceny pod kątem wpływu rodziny z dziećmi podjęli m.in.: Guerra (2015) oraz O'Donoghue i Sutherland (1999).

Powstały także publikacje **w całości poświęcone** charakterystyce rodzin wielodzietnych w wymiarze krajowym (BMFSFJ, 2013; Bujard, 2019a, 2019b; Eggen i Rupp, 2006) i lokalnym (Land, 1969). Ponadto Europejska Konfederacja Związków Dużych Rodzin (ELFAC) opracowała badanie prezentujące i porównujące duże rodziny z różnych krajów Europy (Pożo, Oláh i Sztajner, 2017).

Podstawowe wnioski płynące z przeglądu badań

kwestie niekontrowersyjne (wspólne)

Warunki życia rodzin wielodzietnych

Rodziny wielodzietne znajdują się w grupie gospodarstw domowych o najtrudniejszej sytuacji materialnej i zagrożonych ubóstwem (np. Nowakowska 2000; Tarkowska 2006). Jest to jednak z reguły związane z większą liczbą osób pozostających na utrzymaniu rodzica/rodziców, gdyż poziom dochodów w takich rodzinach nie odbiega od przeciętnego dochodu w innych typach rodzin (Głogosz 2015, Kośny 2012). Nie jest zatem uprawnione przyjęcie założenia, że rodziny takie są mniej zaradne, czy pracowite. Część rodzin ma jednak

¹² Dane ze strony organizacji (<https://www.3plus.pl/>)

problemy z zaspokojeniem nawet podstawowych potrzeb domowników (Kotlarska-Michalska, 2002), zaś największemu ograniczeniu podlegają zwłaszcza wydatki na sport, rekreację i kulturę oraz wypoczynek (Balcerzak-Paradowska, 2004).

Nie należy jednak zapominać, że rodziny wielodzietne nie stanowią jednorodnej grupy i mogą borykać się z zupełnie innymi problemami. Warunki funkcjonowania rodziny z trojgiem dzieci, mieszkającej w dużym mieście, gdzie oboje rodzice pozostają aktywni zawodowo są bowiem zupełnie inne niż rodziny mieszkającej na wsi z kilkanaściorgiem dzieci i jednym żywicielem rodziny (Głogosz, 2015). Rozbieżności takie dostrzec można choćby analizując wyniki badania zleconego przez ZDR 3+ (ZDR 3+, 2019).

W badaniach jakościowych rodzin wielodzietnych (Bebel, 2016; Kaźmierczak-Kałużna, 2015, 2016) wyłania się duża ich zaradność, wynikająca zapewne z trudniejszych warunków życia i szeregu ograniczeń przed jakimi stoją takie rodziny (spośród których do największych na pewno można zaliczyć ograniczenia finansowe i czasowe). Przejawia się ona m.in. w umiejętnym korzystaniu z wszelkich dostępnych ofert darmowych oraz niskowycenowych (np. dodatkowych posiłków w świetlicy środowiskowej, bezpłatnych imprez i wydarzeń organizowanych przez gminy), dobrą orientacją w możliwościach taniego i atrakcyjnego spędzania czasu wolnego, itp. A zatem można powiedzieć, że wiele z tych rodzin naprawdę dobrze wykorzystuje wszelkie posiadane zasoby.

Może być to także odbierane jednak jako forma „cwaniactwa”, czyli sposób na życie na koszt państwa (jeżeli polega wyłącznie na umiejętnym korzystaniu z wszelkich dostępnych form pomocy socjalnej).

W rodzinach wielodzietnych często spotykanym modelem jest aktywność zawodowa wyłącznie jednego rodzica (jeden żywiciel rodziny), podczas gdy drugi (zazwyczaj matka) zajmuje się gospodarstwem domowym i opieką nad dziećmi. Sytuacja taka nie zawsze jest związana ze świadomym wyborem partnerów (choć część rodzin podejmuje taką decyzję celowo) i może wynikać ze zbyt dużych kosztów (w stosunku do uzyskanych potencjalnych korzyści) zapewnienia opieki nad dziećmi i wypełnianiem obowiązków domowych (których przybywa wraz z każdym kolejnym dzieckiem). Z tego powodu w strukturze dochodów rodziny wraz ze wzrostem liczby dzieci maleje udział dochodów z pracy, rośnie zaś udział dochodów ze świadczeń społecznych. Rodziny wielodzietne w większym stopniu niż te mniej liczne korzystają bowiem ze świadczeń rodzinnych (Głogosz, 2015), a struktura źródeł dochodów jest znacznie bardziej zróżnicowana (często pozyskują dochody z wielu różnych źródeł). Rodziny wielodzietne są bezsprzecznie największymi beneficjentami programu „Rodzina 500+”, co niewątpliwie wpłynęło na poprawę sytuacji życiowej tych rodzin i spadek ubóstwa wśród nich. Spadek ten był jednak mniejszy od oczekiwanego, a część rodzin przeznaczą świadczenie w całości wyłącznie na zaspokojenie najbardziej podstawowych potrzeb (co tylko ilustru-

je skalę tych potrzeb). Wiele rodzin jednak (także spośród tych ubogich) dzięki dodatkowym środkom finansowym może sobie pozwolić na ciągle odkładany w czasie remont mieszkania, opłacenie dodatkowych zajęć dla dzieci, wspólny wypoczynek, a nawet oszczędzanie na lepszą przyszłość dla dzieci (Kaźmierczak-Kałużna 2019).

Rynek pracy i mieszkalnictwo

Dostępne wyniki pokazują znacznie większe obciążenie obowiązkami domowymi, w tym opieką nad dziećmi, kobiet (niż mężczyzn) we wszystkich typach rodzin z dziećmi. Obciążenie to wzrasta wraz z liczbą dzieci w rodzinie. Kobiety aktywne zawodowo i posiadające dzieci na wychowaniu są podwójnie obciążone. Co więcej, Polki spędzają w pracy więcej czasu niż większość kobiet z innych krajów UE (m.in. Szwajcarii, Niemczech, Wielkiej Brytanii czy Irlandii), zaś praca w domu zajmuje im porównywalną ilość czasu (Michoń, 2014). Dlatego też Polki często rezygnują z planów powiększenia rodziny z obawy przed utratą pracy i trudnościami w pogodzeniu obowiązków zawodowych z domowymi. Jesteśmy bowiem w grupie krajów o najgorszych warunkach łączenia pracy z rodziną (Matysiak i Węziak-Białowolska, 2013).

Niski jest w związku z tym w Polsce wskaźnik aktywności zawodowej kobiet wychowujących dzieci w wieku do 5 lat (Kubów, 2012) oraz kobiet wielodzietnych, które na

dłuższy okres muszą wycofać się z rynku pracy i płacą za to ogromną cenę¹³. Zdaniem sekretarza generalnego Kongresu Związków Zawodowych Brendana Barbera wysokie koszty zapewnienia opieki nad licznym potomstwem i wymuszona tym niemożność podjęcia zatrudnienia przyczynia się do ubóstwa rodzin wielodzietnych (Bauman, 2007, za: Szymańska 2009).

Brak jednak opracowań dotyczących problemów wyborów jakie stoją przed takimi rodzinami oraz bliższego przyjrzenia się losom kobiet aktywnych zawodowo i wychowujących więcej niż jedno, czy dwoje dzieci. Brakuje także danych na temat jakości prac domowych wykonywanych przez pracujące i niepracujące zawodowo kobiety, trudno zatem uchwycić różnicę między tymi dwiema sytuacjami.

Oprócz obawy o utratę pracy, kolejną przyczyną powstrzymującą kobiety przed urodzeniem (pierwszego lub kolejnego) dziecka są złe warunki mieszkaniowe. Także ten aspekt nie pojawia się zbyt często w kontekście rodzin wielodzietnych. Niemniej jednak można z dużą dozą pewności zakładać, że skoro czynniki te powstrzymują rodziny (zwłaszcza kobiety) przed powiększeniem rodziny będą to także główne problemy z jakimi zmagają się rodziny posiadające liczne potomstwo.

Choć mieszkania, czy domy zajmowane przez rodziny wielodzietne są przeciętnie

¹³ Potwierdzają to chociażby wypowiedzi samych rodzin: „Żona z pewnością zapłaciła ogromną cenę za macierzyństwo. W zasadzie musiała poświęcić temu całe swoje życie. Na początku jeszcze próbowała utrzymać pracę i do niej wrócić, ale po trzecim dziecku to już było właściwie niemożliwe.” Cytat z wywiadu z ojcem 12 dzieci (Ćwieliuch, 2016)

większe od tych w których mieszkają rodziny z mniejszą liczbą dzieci¹⁴, po przeliczeniu zajmowanego metrażu przez liczbę domowników powierzchnia ta znacznie maleje¹⁵, oznaczając odpowiednio: 1,5 (dla rodzin wielodzietnych), 1,2 (dla rodzin z 2 dziećmi) i 1,0 (dla rodzin z 1 dzieckiem) osób przypadających przeciętnie na jeden pokój (GUS, 2020, s. 258). Pomimo zatem wyższych kosztów związanych z budową, zakupem oraz utrzymaniem lokalu mieszkalnego (np. wyższe opłaty za czynsz, ogrzewanie, gospodarowanie odpadami, itp.) ilość przestrzeni dla poszczególnych członków rodziny jest średnio mniejsza niż w przypadku mniejszych rodzin. Rodziny wielodzietne stają zatem w obliczu pytania o możliwość zamiany zajmowanego lokum na większe i bardziej dostosowane do zmieniającej się struktury rodziny (zwłaszcza w momencie pojawienia się kolejnego dziecka w rodzinie). Zakup mieszkania, czy domu wiąże się jednak z ogromnym wydatkiem, na jaki wiele rodzin nie może sobie pozwolić. Także koszty wynajmu większego mieszkania mogą okazać się zbyt dużym obciążeniem dla budżetu rodziny, nie mówiąc już o mniejszej dostępności dużych mieszkań na rynku nieruchomości.

Pomoc w tym zakresie od kilkunastu lat oferują różne programy rządowe. Według

raportu NIK rodziny wielodzietne nie skorzystały jednak znacząco z takich programów (tzn. programów mających za zadanie wspieranie zakupu mieszkania przez rodziny z dziećmi). Nawet program Mieszkanie dla Młodych (MdM), który uprzywilejowywał rodziny wielodzietne, nie okazał się dla nich szczególnie atrakcyjny, gdyż odsetek takich rodzin wśród beneficjentów programu był niewielki (NIK, 2015b). Nie ma szerszych badań na temat sytuacji mieszkaniowej i problemów jakie dotyczą rodziny wielodzietne w tym obszarze. Propozycję bardziej kompleksowego podejścia do kwestii mieszkaniowych z perspektywy dużych rodzin wraz z ukazaniem potencjalnych rozwiązań stanowić może stanowisko ZDR 3+ wyrażone na stronie internetowej Związku¹⁶.

System podatkowy

Polski system podatkowy daje możliwość odliczenia od podatku ulgi związanej z wychowywaniem dzieci. Ulga ta wzrasta od trzeciego dziecka stanowiąc tym samym dodatkową korzyść dla rodzin wielodzietnych. Niemniej jednak w rozliczeniu za rok 2013 z pełnego rozliczenia ulgi skorzystała mniej niż połowa rodzin z trójkiem dzieci (41,3%) i mniej niż co czwarta rodzina z co najmniej czworgiem dzieci (24,2%). W większym stopniu skorzystały z ulgi rodziny z mniejszą liczbą dzieci (ponad 60%

rodzin). Od roku 2015 umożliwiono zatem rozliczenie ulgi ponad wysokość zapłaconego podatku (do wysokości zapłaconych składek na ubezpieczenia społeczne i zdrowotne) i podniesiono kwotę ulgi przysługującą na trzecie i kolejne dzieci (NIK, 2015b). Rozwiązanie to nie jest jednak wystarczające, by zrekompensować rodzinom z dziećmi wydatki poniesione na opłacenie podatków pośrednich za towary konsumpcyjne. A zatem nadal rodziny z dziećmi są znacząco obciążone podatkami, tyle że pośrednimi (Russel, 2016). Najczęściej omawianą propozycją zmian w systemie podatkowym tak, by uwzględnić on przy określeniu zdolności podatkowej sytuacji rodzinnej podatnika (tzn. liczby dzieci na utrzymaniu), jest stosowany we Francji tzw. iloraz rodzinny (Kędzierska-Szczepaniak, 2015; Kośny, 2017b; Matyszewska, 2007). Rozwiązanie takie byłoby bardzo korzystne zwłaszcza dla rodzin z większą liczbą dzieci, a zatem rodziny wielodzietne byłyby niewątpliwie jego głównymi beneficjentami.

System emerytalny

W Polskim systemie emerytalnym premiowana jest przede wszystkim praca zarobkowa danej osoby (na własną emeryturę pracuje wyłącznie dana jednostka, nie rodzina). Okres bierności zawodowej w zasadzie pozbawia lub znacznie ogranicza świadczenia emerytalne w przyszłości. Premiowany jest zatem przede wszystkim

model aktywnego pracownika (im mniej przerw w zatrudnieniu tym lepiej), co zniechęca Polaków (zwłaszcza kobiety) do powiększania rodziny. Częściowo kompensowane są okresy poza zatrudnieniem (np. urlop wychowawczy)¹⁷, ale kompensacja ta jest na niskim poziomie i ograniczona czasowo. Niższy wiek emerytalny kobiet w połączeniu z długimi okresami sprawowania opieki nad dziećmi i niską stopą zastąpienia¹⁸ (Chłoń-Domińczak, 2017, s. 27) skazuje matki posiadające większą liczbę dzieci na bardzo niskie emerytury (Kurowska, 2017). Od roku 2019 funkcjonuje w Polsce także tzw. „emerytura matczyną” (czy emerytura „Mama 4 Plus”), przeznaczona dla kobiet¹⁹ w wieku emerytalnym, które wychowały co najmniej czworo dzieci i nie nabyły prawa do emerytury, albo świadczenia które otrzymują (np. renta) są niższe od najniższej emerytury. Świadczenie to jest jednak przeznaczone dla najuboższych w celu zapewnienia podstawowych środków do życia (jego wysokość jest równa kwocie najniższej emerytury), ma zatem charakter pomocy społecznej. Nie rozwiązuje tym samym kwestii dyskryminacji przez system emerytalny wielu rodziców (głównie matek) poświęcających swój czas i wysiłek wychowaniu potomstwa, których praca nie dość, że nie zostaje wynagrodzona to jeszcze zostają za nią ukarani w jesieni swojego życia. Także w tym zakresie pojawiają się jednak koncepcje umożliwiające uwzględnienie

¹⁴ Średni metraż w przypadku rodzin wielodzietnych wynosi 98,8 m², podczas gdy w rodzinach z 2 dziećmi 88,6 m², a w rodzinach z 1 dzieckiem 77,3 m².

¹⁵ do 18,4 m² w rodzinach wielodzietnych, 22,2 m² w rodzinach z 2 dziećmi oraz 25,8 m² w rodzinach z 1 dzieckiem.

¹⁶ M.in. <https://www.3plus.pl/pl/opinie-i-stanowiska/906.Stanowisko-ZDR-3-Plus-w-sprawach-mieszkaniowych>; <https://www.3plus.pl/pl/opinie-i-stanowiska/325.Stanowisko-Zwiazku-Duzych-Rodzin-Trzy-Plus-w-sprawie-zabezpieczenia-potrzeb-mieszkaniowych-rodzin-wielodzietnych>; <https://www.3plus.pl/pl/opinie-i-stanowiska/96.Postulaty-na-rzecz-polityki-rodzinnej-ZDR-Trzy-Plus>

¹⁷ Od roku 2013 r. ubezpieczeniem społecznym objęte są także osoby niebędące pracownikami (nieaktywne zawodowo), przez okres do trzech lat.

¹⁸ Stopa zastąpienia to stosunek wysokości średniej emerytury do wysokości średniej pensji danego pracownika.

¹⁹ W pewnych okolicznościach świadczenie może zostać przyznane także mężczyźnie (ojcu co najmniej czworga dzieci).

w systemie emerytalnym wkładu rodziców w wychowanie i wykształcenie dzieci (Jurkiewicz, 2017; Kośny, 2012, 2017a).

Kwestie kontrowersyjne (występują rozbieżności)

Kwestią, od której warto rozpocząć wszelkie rozważania, jest ta, **jaką rodzinę** powinniśmy nazywać wielodzietną i czy uzasadnione jest, aby wszystkie rodziny 3+ traktować tak samo (tzn. adresować do nich te same programy, przyznawać takie same przywileje, itp.). Same rodziny wielodzietne (zrzeszone w ZDR 3+) postulowały wielokrotnie, aby przy każdej propozycji wsparcia rodzin uwzględnić ich wielkość (i większe wsparcie kierować zwłaszcza do tzw. rodzin wysoko wielodzietnych). Jest to tym bardziej uzasadnione, że liczba rodzin wielodzietnych znacząco spada, gdy uwzględnimy tylko rodziny z co najmniej czworgiem dzieci (rodziny takie stanowią zaledwie około ¼ wszystkich rodzin wielodzietnych), a rodzin wysoko wielodzietnych (z kilkanaściorgiem dzieci) jest stosunkowo niewiele. Wówczas pomoc ma szansę trafić do najbardziej potrzebujących.

Kierowaniu pomocy do właściwych odbiorców nie sprzyja jednak brak jasno określonego celu w polskiej **polityce społecznej** względem rodzin. Kolejne uruchamiane programy wsparcia uznawane są bowiem za przypadkowe i krótkotrwałe, a brak założonych celów uniemożliwia ich późniejszą ocenę i modyfikację. Nie ma jednak jednomyślności odnośnie do tego, jaki model polityki społecznej przyjąć i jak zapewnić jego stabilność niezależnie od zmian

rzędzących. Dominuje podejście, że należy raczej wspierać, niż wyręczać rodziny w wypełnianiu ich funkcji, czyli państwo powinno pełnić funkcję pomocniczą, nie zaś opiekuńczą. Brak jest bardziej szczegółowych wskazań w jaki sposób realizować taki postulat. Co więcej, choć generalnie Polacy (w badaniach sondażowych) popierają niesienie pomocy najbardziej potrzebującym i uznają za zasadne wspieranie rodzin z dziećmi, to jednak każda propozycja takiego wsparcia budzi sprzeciw części społeczeństwa.

Kontrowersje pojawiają się także w kontekście **podziału pracy i aktywności zawodowej** kobiet będących matkami. Większość proponowanych form wspierania kobiet wychowujących dzieci dotyczy zwiększenia dostępności instytucjonalnych form opieki i tym samym aktywizacji zawodowej kobiet. Postulaty te nie biorą jednak pod uwagę wyjątkowej sytuacji wielu wielodzietnych matek, borykających się z multiplikacją trudności napotykaną przez matki małodziejnie (dzieci w różnym wieku, uczęszczające do różnych placówek opiekuńczo-wychowawczych, czasem w różnych częściach miasta, z różnym harmonogramem dnia, zajęciami pozalekcyjnymi, więcej dzieci oznacza także częstszą konieczność zwolnienia z pracy z powodu choroby dziecka, wizyty u lekarza, ważnych wydarzeń w szkole i przedszkolu, itp.). Dlatego też same rodziny wielodzietne (działające w ZDR 3+) postulują umożliwienie rodzicom dokonania wyboru sposobu zapewnienia opieki nad dziećmi (i wsparcie każdej z wybranych form).

„Rodzice powinni mieć realną wolność wyboru w wychowaniu swoich dzieci i tego, czy posyłają je do żłobka, przedszkola, czy też sami chcą się zająć opieką w domu. Dla realizacji tego celu konieczne jest wprowadzenie bonu wychowawczego i edukacyjnego, gdyż samo asygnowanie przez państwo ogromnych środków na nowe żłobki i przedszkola przy jednoczesnym braku mechanizmu bonu, jest dyskryminujące dla rodzin wybierających pozostanie z dziećmi w domu, co szczególnie dotyka znaczącą liczbę rodzin wielodzietnych²⁰.”

Pewnym kompromisem może być praca w niepełnym wymiarze godzin, ale także ta koncepcja ma zarówno zwolenników jak i przeciwników. Na polskim rynku pracy jest to nadal rzadko spotykane rozwiązanie. Co więcej, oznacza ono niższe dochody kobiet i niższe emerytury w przyszłości (Szaniawska, 2014). Innym rozwiązaniem jest propozycja ZDR 3+, by dać kobietom prawo do decydowania, czy chcą wrócić do pracy po urodzeniu dziecka/dzieci, czy może wolą pozostać w domu i opiekować się dziećmi. Państwo natomiast powinno przede wszystkim rozgraniczyć te dwa odmienne typy kobiet i tym, które decydują się pozostać w domu i zwiększać dzietność, dać źródło utrzymania (dotacje i inne narzędzia).

Obszary do zbadania

Prowadzone badania koncentrują się niemal wyłącznie na ukazywaniu rodzin wielodzietnych jako ubogich i potrzebujących.

Brakuje rzetelnego obrazu **struktury i różnorodności** takich rodzin. Łączy je bowiem fakt posiadania co najmniej trojga dzieci, dzieli natomiast często naprawdę wiele. W opracowaniach na temat rodzin wielodzietnych nie pojawia się w zasadzie wątek zaradnych życiowo i samodzielnych finansowo rodzin, które świadomie wybierają taki model rodziny i są w stanie zapewnić dzieciom wszystko, czego potrzebują (plan przeprowadzenia badania wśród rodzin zamieszkałych w licznych miastach i powiatach opisuje w swojej pracy Izabela Kaźmierczak-Kałużna (2015)). Wiele rodzin wielodzietnych to także te pochodzące z klasy średniej, którym z reguły nie grozi ubóstwo, w wielu jednak kwestiach oczekiwałyby pomocy, chociażby w bardziej przychylnym rodzinnym prawodawstwie. Badanie rodzin wielodzietnych z tzw. „środków” społeczeństwa przeprowadzono np. w Niemczech (Bujard, i in., 2019b). Warto także przyjrzeć się zróżnicowaniu rodzin pod kątem poziomu wykształcenia, miejsca zamieszkania, liczby dzieci, formy rodziny (np. rodziny zrekonstruowane, samotnych rodziców). Wszystkie te czynniki wpływają bowiem na specyficzną sytuację rodziny oraz różnorodność problemów, z jakimi się ona boryka (np. dochodowe, na rynku pracy, mieszkaniowe, itp.).

Niezwykłe wartościowe mogłyby okazać się także badania i publikacje ukazujące **znaczenie i rolę**, jaką odgrywają rodziny wielodzietne nie tylko w aspekcie demograficznym, ale także **ekonomicznym** (por. Anger, Geis i Plünnecke, 2017). Prace

²⁰ <https://www.3plus.pl/pl/opinie-i-stanowiska/101,Wieksze-ulgi-podatkowe-dla-duzych-rodzin>

takie mogłyby stać się przeciwwagą dla zarzutów formułowanych pod adresem rodzin wielodzietnych i wskazujących przede wszystkim na koszty jakie generują one dla społeczeństwa.

Niezwykle ważnym tematem, niepodjętym szczegółowo w badaniach nad wielodzietnością, jest **kwestia mieszkaniowa**. Własny dach nad głową stanowi fundamentalną potrzebę człowieka i jest niezbędny do normalnego funkcjonowania rodziny. Rodziny wielodzietne podlegają z reguły dynamicznym zmianom (np. liczby domowników) i razem z nimi zmieniają się ich potrzeby lokalowe. W miarę jak pojawiają się w rodzinie kolejne dzieci dąży ona do zwiększenia powierzchni zajmowanego mieszkania, czy domu (lub jego dostosowania do potrzeb domowników), później natomiast, gdy dzieci zaczynają opuszczać dom rodzinny pojawia się konieczność zamiana lokum na mniejsze i tańsze w utrzymaniu. Jak zatem rozwiązują problemy mieszkaniowe rodziny wielodzietne? W jakich warunkach mieszkają takie rodziny? Czy większe problemy lokalowe występują w mieście niż na wsi, czy może rodzaj problemu jest po prostu inny? Te wszystkie kwestie warte są dalszych badań w celu ustalenia sytuacji mieszkaniowej dużych rodzin. Propozycje wsparcia rodzin w pozyskaniu mieszkania przedstawia m.in. Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus”,

bazując w opracowanych opiniach na rozwiązaniach stosowanych w innych krajach (np. Krupska, 2019²¹). Propozycje te niewątpliwie warte są przedyskutowania.

Dalszych badań wymaga także kwestia **aktywności zawodowej** i godzenia rodzicielstwa z pracą zawodową. Jakie w tym obszarze są doświadczenia rodzin i jakie rozwiązania byłyby przez nie najbardziej oczekiwane? Czy jest możliwe wyodrębnienie wśród kobiet z rodzin wielodzietnych tych wybierających świadomie powrót do pracy i tych dobrowolnie pozostających w domu z dziećmi? Dla jakiej części kobiet to raczej sytuacja i okoliczności w jakich się znajdują (np. utrata pracy po powrocie z urlopu, brak środków do życia i konieczność podjęcia zatrudnienia, śmierć żywiciela rodziny, konieczności pracy w nadgodzinach, itp.) determinują ich późniejsze losy zawodowe? Jakich wyborów dokonałyby wówczas kobiety, gdyby uzyskały odpowiednie wsparcie? Jak odpowiedzialność za większą liczbę dzieci wpływa na jakość pracy kobiet? Czy są lepiej zorganizowane niż inni pracownicy, czy może trudno im poświęcić się pracy z bagażem domowych problemów w głowie? Także wycena i do wartościowanie pracy w domu stanowią ważny wątek badawczy w kontekście wielodzietnych rodzin (por. Michoń, 2006). Jak uznać pracę w domu za wartościową, skoro nie generuje ona dochodu? Jak ocenić

jakość pracy domowej kobiet rezygnujących z pracy zawodowej i tych aktywnych zawodowo?

Kwestia mężczyzn-ojców na rynku pracy nie jest w zasadzie poruszana. A przecież na ojcach z rodzin wielodzietnych spoczywa często cały ciężar zdobycia środków do życia dla rodziny. Warto zatem przyrzeć się także sytuacji mężczyzn, którzy często pomimo znacznego obciążenia pracą zawodową wspierają partnerki w pracach domowych i wychowaniu dzieci. Kwestią powiązaną z pracą jest także zabezpieczenie rodziców na czas emerytury. Jakie rozwiązanie dałoby poczucie bezpieczeństwa rodzicom (zarówno tym pracującym zawodowo, jak i tym pracującym nieodpłatnie w domu)?

Warto ponadto prowadzić dalsze prace nad oceną i propozycją modyfikacji oraz upowszechniania Karty Dużej Rodziny oraz badania pozwalające na ustalenie innych, specyficznych potrzeb rodzin wielodzietnych i możliwości ich zaspokojenia. W rozważaniach takich warto czerpać z doświadczeń innych krajów, także w innych obszarach funkcjonowania rodzin wielodzietnych, i stosowanych tam rozwiązań.

Bibliografia:

- Adamowicz, P. (2016). *Program „Karta dużej rodziny” – polityka prorodzinna państwa*. Kontrola państwowa. Najwyższa Izba Kontroli, 51-65.
- Adsera, A. (2005). Vanishing Children: From High Unemployment to Low Fertility in Developed Countries. *The American Economic Review*, 95(2), 189-193.
- Ahn, N. i Mira, P. (2002). A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries. *Journal of Population Economics*, 15(4), 667-682.
- Anger, C., Geis, W. i Plünnecke, A. (2017). *Die volkswirtschaftliche Bedeutung der Mehrkindfamilien in Deutschland* [The economic importance of multi-child families in Germany]. Köln: IW. Pobrano z: <https://www.ief.at/wp-content/uploads/2017/09/Gutachten-Mehrkindfamilien.pdf>, Dnia (2021, 04, 18).
- Audirac, P. i Galant, C. (1987). [Fewer and fewer large families]. *Economie & statistique*, 7-19, 53- 55.
- Balcerzak-Paradowska, B. (1992a). Wpływ bezrobocia na realizację funkcji ekonomicznej rodzin wielodzietnych. *Praca i Zabezpieczenie Społeczne*, nr 3, 31-35.
- Balcerzak-Paradowska, B. (1992b). Wpływ bezrobocia na realizację podstawowych funkcji rodzin wielodzietnych. W: S. Golinowska i M. Szczur (red.), *Bezrobocie - nowy problem społeczny w krajach dokonujących transformacji systemu gospodarczego i restrukturyzacji gospodarki : materiały międzynarodowego sympozjum 2-4 kwietnia 1992 r.*, Warszawa : Fundacja im. Friedricha Eberta.
- Balcerzak-Paradowska, B. (1996). Zagrożenie ubóstwem rodzin wielodzietnych. W: S. Golinowska (red.), *Polska bieda : kryteria, ocena, przeciwdziałanie* (s. 241-270). Warszawa : Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B. (1997a). Sytuacja rodzin wielodzietnych osób bezrobotnych w województwach o szczególnie wysokim zagrożeniu bezrobociem. W: T. Borkowski, A. Marcinkowski i A. Oherow-Urbaniec (red.), *Polityka społeczna : rodzina, bezrobocie* (s. 99-105). Kraków : Księgarnia Akademicka.

²¹ Oraz na stronie internetowej ZDR3+:
<https://www.3plus.pl/pl/aktualnosci/617,Rodzina-inwestycja-w-przyszlosc>
<https://www.3plus.pl/pl/opinie-i-stanowiska/325,Stanowisko-Zwiazku-Duzych-Rodzin-Trzy-Plus-w-sprawie-zabezpieczenia-potrzeb-mieszkaniowych-rodzin-wielodzietnych>
<https://www.3plus.pl/pl/aktualnosci/763,Stanowisko-ZDR-3-Plus-w-sprawach-mieszkaniowych->

- Balcerzak-Paradowska, B. (1997b). Zagrożenie ubóstwem rodzin wielodzietnych. W: S. Golinowska (red.), *Polska bieda 2 : kryteria, ocena, przeciwdziałanie* (s. 225–264). Warszawa : Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska B. (red.). (1997c). *Rodziny wielodzietne w Polsce : terażniejszość i przyszłość*. Warszawa : Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B. (2004). *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków. Przemiany, zagrożenia, potrzeba działań*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B. i Głogosz, D. (1995). Rodziny wielodzietne. W: S. Golinowska (red.), *Rodziny w Polsce: ewolucja, zróżnicowanie, okres transformacji* (s. 170–186). Warszawa : Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B. i Graniewska, D. (1979). *Rodziny wielodzietne w Polsce : problemy społeczno-ekonomiczne*. Warszawa : Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B. i Staszewska, D. (1997). *Rodziny wielodzietne a bezrobocie. Studia i Monografie*, z. 9. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Bebel, A. (2011a). Effective support of large families in Poland on the example of the French Family Policy and Polish Large Families Card. W: F. Adamczuk (red.), *Young Scientist 2011. Młodzi naukowcy 2011. V Międzynarodowa Konferencja Młodych Naukowców Szkół Wyższych Euroregionu Nysa Jelenia Góra, 12 maja 2011*. Jelenia Góra: Wyd. „AD REM”.
- Bebel, A. (2011b). Family policy with respect to large families in Visegrad Countries. W: M. Noga, R. Kurach (red.), *Economics*, 2(14), Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 210, Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Bebel, A. (2011c). Karta Dużych Rodzin jako nowy instrument lokalnej polityki rodzinnej w Polsce. W: D. Kopycińska (red.), *Problemy rozwoju społeczno-ekonomicznego w Polsce*, Szczecin: Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Bebel, A. (2012a). Uwarunkowania poziomu życia i konsumpcji rodzin wielodzietnych w Polsce. W: S. Forlicz (red.), *Gospodarstwo domowe jako przedmiot badań ekonomicznych. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu*, Nr 31/2012, Poznań: Wyd. WSB w Poznaniu.
- Bebel, A. (2012b). The Asian vs. European model of support for large families; An example model for Poland. W: F. Adamczuk (red.), *Młodzi naukowcy 2012. Young Scientist 2012. VI Międzynarodowa Konferencja Młodych Naukowców Szkół Wyższych Euroregionu Nysa 31 maja 2012, Jelenia Góra*. Jelenia Góra: „AD REM”.
- Bebel, A. (2013). The participation of large, Polish families in recreation and culture. W: F. Adamczuk (red.), *Young Scientist; 7TH International Conference of Young Scientists of the Euroregion's Neisse High Schools in Jelenia Gora*. Jelenia Góra: Wyd. „AD REM”.
- Bebel, A. (2014a). Large Family Card as an Instrument of Supporting Families With Many Children. *China-US Business Review*, Vol. 13, No.10, 660–668.
- Bebel, A. (2014b). Wspieranie rodzin wielodzietnych przez samorządy lokalne- przykład Karty Dużej Rodziny. *Problemy współczesnej ekonomii. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania* nr 35, T. 2, Szczecin: Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 279–293.
- Bebel, A. (2016). Wpływ Karty Dużej Rodziny na poprawę sytuacji rodzin wielodzietnych w Polsce - ocena na podstawie zogniskowanych wywiadów grupowych. Sytuacja rodzin i polityka rodzinna w Polsce po dekadzie członkostwa w Unii Europejskiej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, Nr 438, Wrocław: Wyd. UE we Wrocławiu, 206–223.
- Bednarz-Łuczewska, P. (2013). *Work and family roles in the lives of large-family professional women in Poland and Germany*. Katowice ; [Bytom] : Frodo.
- Berrington, A. i Stone, J. (2017). Understanding third and fourth births in Britain: What role do increased immigration and multiple partnerships play?. *CPC Working Papers*, 83 Southampton: ESRC Centre for Population Change.
- Bigot, M. i Ślęzak J. (2016). Karta Dużej Rodziny jako jeden z instrumentów wsparcia rodziny w Polsce. *Cywilizacja i Polityka*, Nr 14, 378–386.
- BMFSFJ. (2013). *Mehrkindfamilien in Deutschland*. [Multi-child families in Germany]. Hg. v. Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend. Berlin. Pobrano z: <https://www.bmfsfj.de/blob/jump/94312/mehrkindfamilien-in-deutschland-data.pdf>, Dnia (2021, 04, 18).
- Bonislawska, E. (2008). O zróżnicowaniu sytuacji rodzin wielodzietnych w Polsce. *Dziecko, etyka, ekonomia*. Białystok, 145–154.
- Bonislawska, E. (2010). *Wielodzietność we współczesnych rodzinach polskich*. Poznań–Opole: Wydawnictwo Naukowe Scriptorium.
- Bradshaw, J., Finch, N., Mayhew, E., Ritakallio, V. i Skinner, C. (2006). *Child Poverty in Large Families. Research Report*. Bristol: Policy Press. Pobrano z: <https://www.jrf.org.uk/sites/default/files/jrf/migrated/files/9781861348777.pdf>, Dnia (2021, 04, 18).
- Brzeziński, M. i Najsztub, M. (2016). *Wpływ programu „Rodzina 500+” na dochody gospodarstw domowych, ubóstwo i nierówność*, Pobrano z: http://coin.wne.uw.edu.pl/mbrzezinski/research/rodzina500plusPolitykaSpoleczna_nowa_wersja.pdf, Dnia (2021, 04, 11).
- Brzostek, A. (2017). Zobacz, jakie świadczenia przysługują rodzinie wielodzietnej. *Gazeta Prawna*. Pobrano z: <https://praca.gazetaprawna.pl/artykuly/1038656,500-zl-na-dziecko-swiadczenia-dla-rodziny-wielodzietnej.html>, Dnia (2021, 04, 10).
- Budig, M. i England, P. (2001). The Wage Penalty for Motherhood. *American Sociological Review*, vol. 66, no. 2, 204–225. Pobrano z: www.jstor.org/stable/2657415, Dnia (2021, 04, 18).
- Bujard, M., Brehm, U., Lück, D., Lux, L., Schneider, N. i Sulak, H. (2019a). *Kinderreiche Familien in Deutschland - Auslaufmodell oder Lebensentwurf für die Zukunft? Bundesinstitut für Bevölkerungsfor-schung*, Wiesbaden. Pobrano z: https://www.bib.bund.de/Publikation/2019/pdf/Kinderreiche-Familien-in-Deutschland.pdf;jsessionid=B91CBB-3504F28946966067C8C3CB217C.1_cid380?_
- blob=publicationFile&v=4, Dnia (2021, 04, 18).
- Bujard, M., Lück, D., Passet-Wittig, J. i Lux, L. (2019b). *Drei Kinder und mehr – Familien aus der Mitte der Gesellschaft*. Konrad-Adenauer-Stiftung eV.
- Callens, M. i Croux, C. (2005). The impact of education on third births. A multilevel discrete-time hazard analysis. *Journal of Applied Statistics* 32 (10), 1035–1050.
- Calvi, R., Penglase, J., Tommasi, D. i Wolf, A. (2020). The More the Poorer? Resource Sharing and Scale Economies in Large Families. *IZA Discussion Paper* No. 13948. Pobrano z: <https://ssrn.com/abstract=3751841>, Dnia (2021, 04, 18).
- Cantillon, B. i Van den Bosch, K. (2002). *Social policy strategies to combat income poverty of children and families in Europe*. Pobrano z: <http://hdl.handle.net/10419/95412>, Dnia (2021, 04, 18).
- Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS]. (2016). Program „Rodzina 500 plus” jako element systemu wspierania rodzin i dzieciności. *Komunikat z badań*, nr 25/206. Warszawa: CBOS.
- Centrum Badania Opinii Społecznej [CBOS]. (2017). Ocena programu „Rodzina 500 plus” po blisko roku od jego wprowadzenia. *Komunikat z Badań* nr 36/2017. Warszawa: CBOS.
- Chłoń-Domińczak, A. (2017). *Gender Gap in Pensions: Looking ahead*. Pobrano z: <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses>, Dnia (2021, 04, 08).
- Ciobanu, M. (2017). Support Measures for Families with Many Children in Baltic Countries and Republic of Moldova. *Conference: International Conference on Theoretical and Applied Economic Practices, „Economic growth in conditions of internationalization: sustainable development models”, Volume II*, 286–290. Pobrano z: https://www.academia.edu/36887748/SUPPORT_MEASURES_FOR_FAMILIES_WITH_MANY_CHILDREN_IN_BALTIC_COUNTRIES_AND_REPUBLIC_OF_MOLDOVA, Dnia (2021, 04, 18).
- Ćwieluch, J. (2016). Rodzina 3500 plus. Ojciec 12 dzieci o programie 500+, *„Polityka”*, nr 30, 33–35. Pobrano z:

- tyka/spoleczenstwo/1668600,1,ojciec-12-dzieci-o-programie-500.read, Dnia (2021, 04, 10).
- Damaz, M. i Gorąca-Paczuska J. (2018). Opodatkowanie dochodów małżonków i rodziny, w tym wynikających z zarządzania (dysponowania) majątkiem rodzinnym – obecny i postulowany model. *Studia BAS* Nr 2(54), 155–177. Pobrano z: http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/0FFB-D743A30DFDF8C12582BA004922BC/%24File/8.Marta%20Damaz%20_Jolanta%20Gor%C4%85ca-Paczuska.pdf, Dnia (2021, 04, 16).
- Deskur, P. (2005). Pomoc społeczna rodzinie wielodzietnej. W: R. Horodeński, E. Ozorowski (red.), *Rodzina - Etyka - Matężństwo* (s. 149–173). Białystok.
- Dorofeeva, Z. (2019). Characteristics of Large Families' Life Practices. *Sotsiologicheskie issledovaniya* (7), 114–124.
- Dziwosz, E. (2017). Minusy Programu Rodzina 500+. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie* (104) 2017, 209–216.
- Eggen, B. i Rupp, M. (2006). *Kinderreiche Familien*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Engelhardt, H., Kögel, T. i Prskawetz, A. (2004). Fertility and women's employment reconsidered: A macro-level time-series analysis for developed countries, 1960–2000. *Population Studies* 58(1), 109–120.
- Espenshade, T., Kamenske, G. i Turchi, B. (1983). Family Size and Economic Welfare. *Family Planning Perspectives* Vol. 15, No. 6 (Nov. - Dec., 1983), Guttmacher Institute, 289–294.
- Even, W. (1987). Career interruptions following childbirth. *Journal of Labor Economics* 5(2), 255–277.
- Florence, P. (1964). *The Public Cost of Large Families*. London: Commonwealth Digest. Pobrano z: http://ercouncil.squarespace.com/journal-storage/historical-archives/Public_Cost_of_Large_Families.pdf, Dnia (2021, 04, 18).
- Forma, P. (2007). Rodzina wielodzietna a kwestie społeczne. *Rodzina jako środowisko pracy socjalnej: teoria i praktyka*. Kielce, 111–120.
- Forma, P. (2013). Rodzina wielodzietna – analiza polityki społecznej i badań pedagogicznych. *Praca Socjalna*, nr 6, 67–80.
- Franielczyk, A. (2018). Program Rodzina 500+ w aspekcie wydatków publicznych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* (528) 2018, 68–75.
- Gajewicz, M. (2018). Dwa lata z programem „Rodzina 500+” – ocena oraz uwarunkowania ekonomiczne programu. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* (528) 2018, 76–87.
- Gasz, M. (2018). Rola programu Rodzina 500+ w procesie redukcji zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym w Polsce. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* (528) 2018, 88–101.
- Głogosz, D. (2015). Rodziny wielodzietne w polskiej polityce rodzinnej. *Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka* nr 2(125) 2015, ZUS, 12–18.
- Graniewska, D. (1980). Rodziny wielodzietne w Polsce. Sytuacja społeczno-demograficzna. *Problemy rodziny*, Nr 1(111).
- Groezen, B., Leers, T. i Meijdam, L. (2003). Social security and endogenous fertility: pensions and child allowances as siamese twins. *Journal of Public Economics*, 87, 233–251.
- Gromada, A. (2018). Czemu służy Program 500+? Analiza celów polityki publicznej i polityki partyjnej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* (3) 2018, 231–244.
- Guerra, M.C. (2015). The tax system and welfare for families. W: U. Ascoli, E. Pavolini (red.), *The Italian welfare state in a European perspective: A comparative analysis*. Policy Press.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (2011). *Metodologia badania budżetów gospodarstw domowych*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (2020). *Budżety gospodarstw domowych w 2019 r.* Warszawa: GUS.
- Gustafsson, S. (2001). Optimal age at motherhood. Theoretical and empirical considerations on postponement of maternity in Europe. *Journal of Population Economics* 14(2), 225–247.
- Halladay, A. (1972). The Extent of Poverty Among Large Families Living in the Heart of Sydney. *Economic Record* 48 (December 1972). 483–499.
- Hanusik, K. i Łangowska-Szcześniak, U. (2018). Wpływ Programu 500+ na poziom życia gospodarstw domowych wychowujących dzieci i jego samoocenę w Polsce w 2016 r. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego* (51/3) 2018, 123–137.
- Hotz, V., Klerman J. i Willis R. (1997). The Economics of Fertility in Developed Countries. W: M. R. Rosenzweig i O. Stark (red.), *Handbook of Population and Family Economics* (s. 275–347). Amsterdam: Elsevier.
- Iacovou, M. i Berthoud, R. (2006). The economic position of large families. Department for Work and Pensions. *Research Report* No 358. Corporate Document Services. Pobrano z: https://www.researchgate.net/publication/265148588_The_economic_position_of_large_families, Dnia (2021, 04, 18).
- Jędrzejczak, A. (2013). Nierówności dochodowe i ubóstwo wśród rodzin wielodzietnych w Polsce. W: Z. Rusnak, B. Zmyślona (red.), *Jakość życia a zrównoważony rozwój* (s. 108–121). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Joesch, J. (1994). Children and the timing of women's paid work after childbirth: A further specification of the relationship. *Journal of Marriage and the Family* 56(2), 429–440.
- Jurek, Ł. (2017). Wpływ systemu zabezpieczenia emerytalnego na postawy prokreacyjne: autorska propozycja koncepcji repartycyjności endofamilijnej. *VII Ogólnopolska Konferencja Naukowa pt. Polityka rodzinna a systemy emerytalne*. 11 grudnia 2017 r. Warszawa.
- Kawula, S. (1980). Problemy rodzin wielodzietnych. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, nr 10, 292–300.
- Każmierczak-Kałużna, I. (2015). Wielodzietność po polsku – między nadzieją, a poczuciem niemocy. W: J. Grotowska-Leder, E. Rokicka (red.), *Przemiany społeczne we współczesnej Polsce i ich konsekwencje*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Każmierczak-Kałużna, I. (2016). Domowe menedżerki – praca w opiniach wielodzietnych matek z ubogich rodzin. W: E. Kolasińska, J. Róg-Ilńska, A. Mrozowski (red.), *Praca w XXI wieku. Wymiary formalne i nieformalne* (233–265). Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Każmierczak-Kałużna, I. (2018). Work in the Lives of Women with Many Children Living in Poverty in the Context of Reforms in Poland's Family Policy – Continuation or Change?. *Przegląd Socjologiczny*, nr 3, 85–110.
- Każmierczak-Kałużna, I. (2019). W orbicie „500+” funkcjonowanie ubogich rodzin wielodzietnych w warunkach zmiany polityki rodzinnej w Polsce. *Kultura i Społeczeństwo* nr 4, PAN.
- Keddi, B., Zerle, C., Lange, A. i Cornelißen, W. (2010). *Der Alltag von Mehrkindfamilien – Ressourcen und Bedarfe*. Hg. v. Deutsches Jugendinstitut. Pobrano z: www.dji.de/alltagmehrkindfamilien, Dnia (2021, 04, 18).
- Kędzierska-Szczepaniak, A. (2015). Rozwiązania prorodzinne w podatku dochodowym od osób fizycznych na przykładzie Francji i Polski. *Ekonomia i Zarządzanie*, nr 1, 200–214.
- Khamatkhanova, M. i Khusnutdinova, G. (2017). The Characteristics of the Formation of the Income of Multi-Child Households under Conditions of the Financial Crisis. *European Research Studies Journal*, XX(2B), 364–377.
- Khusnutdinova, G. i Khamatkhanova, M. (2018). A study of the regional specificity of state support for large families. *Revista Espacios* Vol. 39 (Number 19). Pobrano z: <http://www.revistaespacios.com/a18v39n19/18391936.html>, Dnia (2021, 04, 18).
- Kołaczek, B. (2009). Warunki życia rodzin z dziećmi. Tendencje pierwszych lat XXI wieku. *Polityka Społeczna*, nr 9, 5–13.
- Kopeć, K. (2020). *Rodziny 3+ jako odbiorcy kultury. Doskonalenie zarządzania publicznością w instytucjach kultury*, Kraków. Pobrano z: https://kultura.uj.edu.pl/documents/18091666/19055248/Raport_Rodziny+3plus+jako+odbiorcy+kultury_KKopec/7db234cc-5bbb-45c9-a273-3a00cd1c-c57a, Dnia (2021, 04, 18).
- Koperek, A. i Koperek J. (2014). Aktywna polityka społeczna wobec rodzin wielodzietnych. *Lublin: Roczniki Teologiczne*, T. 61, z. 1, 155–171.

- Kostina, S., Zaitseva, E., Bannykh, G. i Kuzmin, A. (2019). State Policy of Support of Large Families: a Comparative Analysis of the Countries of Europe and Russia. *The 13th International Days of Statistics and Economics*, Prague, September 5-7, 2019. Pobrano z: https://msed.vse.cz/msed_2019/article/171-Svetlana-Kostina-paper.pdf, Dnia (2021, 04, 18).
- Kostrzewski L. (2020). Rząd: Wysokość emerytury powinna być powiązana z liczbą posiadanych dzieci. *Wyborcza.pl*. Pobrano z: <https://wyborcza.pl/7,155287,25627059,rzad-wysokosc-emerytury-powinna-byc-powiazana-z-liczba-posiadanych.html>, Dnia (2021, 04, 15).
- Kośny, M. (2007). *Podatki a dobrobyt społeczny* (Taxes and Social Welfare). Wrocław: Wyd. UE we Wrocławiu.
- Kośny, M. (2012). *Determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego rodzin*. Wrocław: Wyd. UE we Wrocławiu.
- Kośny, M. (2017a). Czy zmiany w systemie emerytalnym mogą zachęcić do zwiększenia dzietności? *VII Ogólnopolska Konferencja Naukowa pt. Polityka rodzinna a systemy emerytalne*. 11 grudnia 2017 r. Warszawa.
- Kośny, M. (2017b). Wliczyć dzieci do rodzinnego PIT. *Rzeczpospolita*. Pobrano z: <https://www.rp.pl/Rzecz-o-polityce/302079886-Wliczyc-dzieci-do-rodzinnego-PIT.html>, Dnia (2021, 04, 16).
- Kośny, M. i Boesso, G. (2003). The application of family-oriented instruments in selected personal income tax systems. *Quality of Life Research. Yang's Scientific Press*, 157-173.
- Kotlarska-Michalska, A. (2002). Wiąż w rodzinach wielodzietnych. *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. XIV.
- Krajewska, B. (2012). Sytuacja i możliwości wsparcia rodzin wielodzietnych. *Wychowanie na co Dzień*, nr 4-5, 33-38.
- Krajewska, B. (2015). Karta Dużej Rodziny nową formą wsparcia rodzin wielodzietnych. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, nr 2, 3-8.
- Krawczyk, M. (2019). Świadczenie 500+ jako element polityki prorodzinnej. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach* Nr 120. Seria: Administracja i Zarządzanie (47), 57-62.
- Krupska, J. (2019). Rodzina - inwestycja w przyszłość. *Rzeczpospolita*. Pobrano z: <https://www.rp.pl/Rzecz-o-polityce/306119903-Krupska-Rodzina--inwestycja-w-przyszlosc.html>, Dnia (2021, 04, 13).
- Krynicka, J. i Rudzka J. (red.). (2006). *Sytuacja rodzin wielodzietnych w Polsce a polityka rodzinna*. Biuro Informacji i Dokumentacji Kancelarii Senatu. Warszawa: Kancelaria Senatu. Pobrano z: <http://ww2.senat.pl/k6/agenda/seminar/a/060718.pdf>, Dnia (2021, 04, 17).
- Kubów, A. (2012). Rodzicielstwo jako bariera aktywności zawodowej. *Nauki Społeczne*, Nr 2 (6). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 7-22.
- Kurowska, A. (2017). Polityka rodzinna a rozwiązania w polskim systemie emerytalnym. Czy czeka nas ubóstwo kobiet? *VII Ogólnopolska Konferencja Naukowa pt. Polityka rodzinna a systemy emerytalne*, 11 grudnia 2017 r. Warszawa.
- Land, H. (1969). *Large Families in London*, Bell.
- Liszatyński, D. (2017). Analiza skutków społeczno-ekonomicznych wprowadzenia programu „Rodzina 500+”. *Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne*, 27 (4) 2017. Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji HUMANUM
- Magda, I., Brzeziński, M., Chłoń-Domińczak, A., Kótowska, I., Myck, M., Najsttub, M. i Tyrowicz J. (2019). „Rodzina 500+” – ocena programu i propozycje zmian. Pobrano z: <https://for.org.pl/pl/d/8aac2498710dbf7b1626846048cica70>, Dnia (2021, 04, 16).
- Matejek, J. i Zdebska E. (red.). (2016). *Wielowymiarowość działań pomocowych w obszarze wsparcia rodziny*. Kraków : Wydawnictwo „Scriptum”.
- Matysiak, A. i Węziak-Białowska, D. (2013). Country-Specific Conditions for Work and Family Reconciliation: An Attempt at Quantification. *Working Paper of the Institute of Statistics and Demography*, 31.
- Matyszewska, E. (2007). Francja ma iloraz rodzinny. *Gazeta Prawna*. Pobrano z: <https://ksiegowosc.infor.pl/wiadomosci/62337,Francja-ma-iloraz-rodzinny.html>, Dnia (2021, 04, 20).
- Michoń, P. (2006). Niepłatna praca matek z perspektywy ekonomicznej. Konsekwencje dla polityki państwa. W: H. Januszek (red.), *Praca w perspektywie ekonomicznej*. Poznań: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Michoń P. (2014). Nie rozdwój się przecież. Konflikt czasu jako przeszkoda w osiągnięciu równowagi pomiędzy pracą a życiem prywatnym w Polsce. W: R. Tomaszewska-Lipiec (red.), *Relacje praca-życie pozazawodowe drogą do zrównoważonego rozwoju*. Bydgoszcz. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej [MR-PIPS]. (2020). *Zawiadomienie o sposobie załatwienia petycji*. DUS-II.055.6.2020.SG. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Departament Ubezpieczeń Społecznych. Warszawa, 11 września 2020 r. Pobrano z: <https://www.gov.pl/attachment/104df59b-3d-32-4eac-98b0-d5b40122bb56>, Dnia (2021, 04, 11).
- Miruć, A. (2011). Wielodzietność - dysfunkcja pomocy społecznej (wybrane zagadnienia). *Administracja : teoria, dydaktyka, praktyka*, nr 1(22), 21-35.
- Misra, J., Budig, M. i Boeckmann, I. (2011). Work-family policies and the effects of children on women's employment hours and wages. *Community, Work and Family*, 14(2), 139-157.
- Moreno, N., Moncada, S., Llorens, C. i Carrasquer, P. (2011). Double Presence, Paid Work, and Domestic-Family Work. *NEW SOLUTIONS: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy*, 20(4), 511-526.
- Najwyższa Izba Kontroli [NIK]. (2015a). *Karta Dużej Rodziny jako element polityki rodzinnej państwa*. Informacja o wynikach kontroli. Warszawa: Departament Pracy, Spraw Społecznych i Rodziny. Pobrano z: <https://www.nik.gov.pl/plik/id,10863,vp,13204.pdf>, Dnia (2021, 04, 18).
- Najwyższa Izba Kontroli [NIK]. (2015b). *Koordinacja polityki rodzinnej w Polsce*. Informacja o wynikach kontroli. Najwyższa Izba Kontroli. Pobrano z: <https://www.nik.gov.pl/plik/id,9100,vp,11306.pdf>, Dnia (2021, 04, 16).
- Nauck, B. (1995). Lebensbedingungen von Kindern in Einkind-, Mehrkind und Vielkindfamilien. W: B. Nauck (red.), *Kinder in Deutschland* (s. 137-169). Lebensverhältnisse von Kindern im Regionalvergleich. Opladen: Leske + Budrich (Familien-Survey, 5).
- Nowakowska, E. (2000). Dzieci się sypnęli. Dziesięć lat badań nad polską biedą. *Polityka*, nr 50.
- Nowosielska, P. (2019). Matka wielodzietnej rodziny o 500+: Nie przeliczajcie naszych dzieci na złotówki. *Dziennik.pl*. Pobrano z: <https://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/593677,500-wielodzietna-rodzina-nie-przeliczajcie-dzieci-zlotowki.html>, Dnia (2021, 04, 16).
- O'Donoghue, C. i Sutherland, H. (1999). Accounting for the Family in European Income Tax Systems. *Cambridge Journal of Economics*, 23, 565-98.
- Orbeta, A. (2006). The more the poorer: why large family size causes poverty. *Policy Notes* No. 2006-06. Philippine Institute for Development Studies. Pobrano z: <https://pidswebs.pids.gov.ph/ris/pn/pidspn0606.pdf>, Dnia (2021, 04, 18).
- Piekut-Brodzka D. (red.). (2014). *Współczesne problemy społeczne i ich rozwiązywanie*. Kielce: Wszechnica Świętokrzyska.
- Pozo, P., Oláh, I. i Sztajner, I. (2017). European Large Families Confederation Survey on the Conditions and Policies regarding Large Families. *Families and Societies Working Paper Series. Changing families and sustainable societies: Policy contexts and diversity over the life course and across generations*, 80 (2017). Pobrano z: <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2017/11/WP80PozoOlahSztajner2017.pdf>, Dnia (2021, 04, 18).
- Prokopowicz, D. (2017). Sytuacja materialno-ekonomiczna gospodarstw domowych w Polsce oraz znaczenie wprowadzenia programu „Rodzina 500 plus” w ramach kompleksowej polityki społecznej. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, t. 18, nr 1, 57-75.
- Przeperski, J. (2014). Rodzina wielodzietna w przestrzeni publicznej : przykład wdrożenia Karty Dużej Rodziny. Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu

- Mikołaja Kopernika w Toruniu. *Teologia i Moralność*, nr 1, 51-63.
- Puzyna-Krupska, J. (2010). Dokąd zmierza polityka rodzinna w Polsce?. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, nr 5, 19-26.
- Redmond, G. (2000). Children in Large Families: Disadvantaged or Just Different? *LIS Working papers* 225. LIS Cross-National Data Center in Luxembourg. Pobrano z: <http://www.lisdatacenter.org/wps/liswps/225.pdf>, Dnia (2021, 04, 18).
- Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej [ROPS]. (2011). *Sytuacja życiowa rodzin wielodzietnych, korzystających z pomocy społecznej w woj. opolskim*. Raport z badania Regionalnego Obserwatorium Integracji Społecznej ROPS w Opolu. Opole: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej Pobrano z: <http://ops.rops-opole.pl/wp-content/uploads/badania-regionalne/wielodzietnosc/Rodziny%20wielodzietne.pdf>, Dnia (2021, 04, 05).
- Rindfuss, R., Guzzo, K. i Morgan, S. (2003). The Changing Institutional Context of Low Fertility. *Population Research and Policy Review* 22(5-6), 411-438.
- Rodziewicz, A. (1978). *Rodziny wielodzietne w świetle badań i statystyk*.
- Russel, P. (2016). Obciążenia fiskalne rodzin w Polsce na tle państw UE. *Studia BAS*, nr 1(45), 113-133.
- Rutkowska, A. (2002). Wielodzietność – problem socjalny i próby pomocy. *Pedagogika Społeczna*, nr 2, 87-94.
- Ruzik-Sierdzińska, A. (2018). Krótkookresowe skutki programu Rodzina 500+. *Studia z Polityki Publicznej*, 5(1(17)), 63-75.
- Rymsza, M. (2016). Polityka rodzinna: cele, wartości, rozwiązania – w poszukiwaniu konsensualnego programu. *Studia BAS*, Nr 1(45). 55-76.
- Sayer, L. (2005). Gender, Time and Inequality: Trends in Women's and Men's Paid Work, Unpaid Work and Free Time. *Social Forces*, 84(1), 285-303. Pobrano z: <http://www.jstor.org/stable/3598304>, Dnia (2021, 04, 18).
- Sikora, K. (2013). System emerytalny dyskryminuje wielodzietne rodziny, a powinien je promować. „Zmiany wstrzymuje Donald Tusk”. *naTemat*. Pobrano z: <https://natemat.pl/85923,system-emerytalny-dyskryminuje-wielodzietne-rodziny-a-powinien-je-promowac-zmiany-wstrzymuje-donald-tusk>, Dnia (2021, 04, 17).
- Skrobisz, J. (2011). Świadczenia rodzinne. *Głos Nauczycielski*, nr 35, wkł. „Blżej Prawa”, s. III-IV.
- Smoder, A. (2015). Czas pracy a problemy równowagi między pracą i życiem pozazawodowym. *Ubezpieczenia Społeczne*. Teoria i praktyka, nr 3 (126), 132-148.
- Smoleva, E. (2019). Large Families in Regions: Mechanisms of Exclusion and Stereotypes. *Sociological Journal*, 25, 116-137.
- Sytuacja rodzin wielodzietnych w województwie wielkopolskim. Aktualne potrzeby i możliwości wsparcia*. (2017). Poznań. Pobrano z: <https://rops.poznan.pl/wp-content/uploads/2017/03/Sytuacja-rodzin-wielodzietnych-w-wojew%C3%B3dz-twie-wielkopolskim.pdf>, Dnia (2021, 04, 05).
- Szaniawska, D. (2014). Rodzice – pracując i/czy wychowują? *Pismo Dialogu Społecznego „Dialog”* 2 / 2014 (41), 93-101. Pobrano z: <https://www.cpsdialog.gov.pl/images/KWARTALNIKI/41-DIALOG-2014-2.pdf>, Dnia (2021, 04, 18).
- Szarfenberg, R. (2017). *Wpływ świadczenia wychowawczego (500+) na ubóstwo ogółem i ubóstwo dzieci na podstawie mikrosymulacji*. Pobrano z: <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/wpływ500+.pdf>, Dnia (2021, 04, 12).
- Szczudlińska-Kanoś, A. (2019). *Polska polityka rodzinna w okresie przemian. Kontekst krajowy i międzynarodowy*. Kraków: Instytut Spraw Publicznych UJ.
- Szostek, D. (2014). Jakość życia rodzin wielodzietnych w Polsce : raport z badania. *Pieniądze i Więż : kwartalnik naukowy poświęcony problematyce ekonomicznej, prawnej i społecznej*, R. 17, nr 3 (2014), 132-141.
- Szukalski, P. (2012). Wielodzietność we współczesnej Polsce. *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny*: 4. Pobrano z: <http://repozytorium.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/3514/2012-4%20Wielodzietno%C5%9B%C4%87%20we%20wsp%C3%B3rczesnej%20Polsce.pdf?sequence=1>, Dnia (2021, 04, 10).
- Szymańska, M. (2009). Współczesna kobieta jako matka i pracownik dopełnienie ról. *Nauczyciel i Szkoła*, 3-4 (44-45), 67-74.
- Szyska, M. (2015). Wielodzietność w Polsce – społeczne postrzeganie i pomoc państwa. W: I. Taranowicz, S. Grotowska (red.), *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*. Wrocław
- Taniguchi, H. (1999). The Timing of Childbearing and Women's Wages. *Journal of Marriage and Family*, 61(4), 1008-1019.
- Tarkowska, E. (2006). Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problem. W: J. Wasilewski (red.). *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Trawińska, M. i Kuleszyńska-Dobrek, J. (1996). *Rodziny niepełne i wielodzietne*. PHARE. Warszawa : CRSS.
- Ustawa z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych (tekst jedn.: Dz.U.2020.0.1426 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych, (tekst jedn.: Dz.U. 2003 nr 228 poz. 2255 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 5 grudnia 2014 r. o Karcie Dużej Rodziny (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 1863 z późn. zm.).
- Wacławska, P. (2021). EMERYTURA PLUS 2021. Świadczenia emerytalne w 2021 roku. Będzie Emerytura Plus dla wielodzietnych ojców i matek? *Dziennik Łódzki*. Pobrano z: <https://dzienniklodzki.pl/emerytura-plus-2021-swadczenia-emerytalne-w-2021-roku-bedzie-emerytura-plus-dla-wielodzietnych-ojcow-i-matek-15042021/ar/c6-14067339>, Dnia (2021, 04, 17).
- Willitts, M. i Swales, K. (2003). *Characteristics of large families. DWP in-house report*. Department for Work and Pensions..
- Witkowska, M. (2017). Wybrane pronalistyczne instrumenty polityki rodzinnej. *Polityka Społeczna*, nr 2, 24-31.
- Zabłocka, A. (2020). Ludzie złośliwie pytają, ile zgarńiam z 500+. Jest ojcem siódemki dzieci, nie zwariował od tego. *Portal dadHERO*. Pobrano z: <https://dadhero.pl/286815,rodziny-wielodzietne-polska-przywileje-dodatki-500plus-stereotypy-hejt>, Dnia (2021, 04, 18).
- Zasępa, B. (2016). Skala i dynamika zagrożenia ubóstwem ekonomicznym rodzin wielodzietnych w Polsce w latach 2006–2015 w świetle badań GUS. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*, T. 17. Katowice
- Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus” [ZDR 3+]. (2019). *Rodziny wielodzietne w Polsce 2016*. Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus”. Pobrano z: <http://glosdlazycia.pl/wp-content/uploads/2016/06/Raport-print.pdf>, Dnia (2021, 04, 17).

Rodziny wielodzietne jako przedmiot badań demograficznych

Dr Małgorzata Pawłus

Definicja wielodzietności: obecnie a kiedyś, ewolucja w czasie

Jednym z przedmiotów zainteresowania demografii jest proces reprodukcji ludności, odtwarzanie się populacji w procesie zastępowania pokoleń oraz ustalenie prawidłowości zjawisk ludnościowych w określonych warunkach historycznych lub kontekście politycznym, ekonomiczno-społecznym i kulturowym. Kluczowym czynnikiem kształtującym liczbę i strukturę ludności są urodzenia, zaś rozwój demograficzny przez wieki zapewniany był przez rodziny wielodzietne. Jednak wraz z postępowaniem cywilizacyjnym i modernizacją społeczeństw zmniejszała się liczba urodzeń i zmieniała się wielkość rodziny. Na gruncie demografii zanik modelu rodziny wielodzietnej jest efektem przemian ludnościowych nazywanych przejściem demograficznym. W społeczeństwach przednowoczesnych (tradycyjnych) wielodzietność była normą, bo nie praktykowano regulacji urodzeń. W warunkach wysokiej umieralności wysoka dzietność była koniecznością dla przetrwania gatunku ludzkiego. Wraz z przejściem demograficznym, któremu towarzyszyły zmiany

społeczno-ekonomiczne, zmniejszyła się liczba zgonów i obniżyła się społeczna norma dotycząca liczby urodzeń i pożądanej wielkości rodziny. Zmiana modelu reprodukcji oznaczała obniżenie współczynnika dzietności z poziomu 5-6 dzieci do dwojga. We współczesnych wysokorozwiniętych społeczeństwach proces reprodukcji ludności podlega dalszym zmianom, które są określane mianem drugiego przejścia demograficznego. Jego istotą jest dalszy spadek płodności poniżej poziomu zastępowalności pokoleń oraz zmiany w procesie formowania i rozpadu rodzin.

Rodzina ze względu na swoją funkcję prokreacyjną nierzadko stanowi jednostkę elementarną w analizach demograficznych. Pojęcie „rodzina” jest rozumiane jako zbiór osób połączonych więzami pokrewieństwa (rodzina biologiczna), w najwęższym ujęciu jest to para małżeńska z potomstwem (rodzina nuklearna). W demografii funkcjonuje również pojęcie rodziny spisowej (statystycznej), które zakłada współzamieszkiwanie ze sobą osób oraz pojęcie gospodarstwa domowego, czyli zbiorowości osób żyjących we wspólnym mieszkaniu

i wspólnie utrzymujących się (Okólski, 2005, s.16-17).

Określenie „duża rodzina” czy „rodzina wielodzietna” są niejednoznaczne, a zmiana pojęcia „wielodzietność” jest konsekwencją ograniczania liczby rodzonych dzieci. Smoliński opisując w 1975 r. przekształcenia dzietności małżeńskiej w Polsce stwierdza, iż na początku XX w. dominował model rodziny wielodzietnej (6 dzieci), który w latach 30. zmienił się w model średniodzietności (4 dzieci) utrzymujący się zarówno w latach okupacji, jak i pierwszych latach powojennych, natomiast od połowy lat 50. pojawia się model małodzietności (2 dzieci) (Smoliński, 1975).

Jeszcze dwie dekady temu część demografów za wielodzietną uważały rodzinę, która zapewnia rozszerzona zastępowalność pokoleń, tzn. wychowuje co najmniej czworo dzieci (Kowalska, 2006). Jednak zmniejszanie się gotowości kobiet do urodzenia czwartego i kolejnego dziecka powoduje, iż obecnie wielodzietne są już rodziny z co najmniej trójkiem dzieci (RRL, 2006). Termin wielodzietność funkcjonuje również w opozycji do terminu małodzietność rozumianej jako jedno- i dwudzietność.

W publikacjach demograficznych na wielodzietność często patrzy się z perspektywy kobiety, która jest niejako jednostką identyfikującą rodzinę. Wyrażenie „wielkość rodziny” jest zastępowane pojęciem „urodzenia wg kolejności”. Ponadto dokonuje się podziału na urodzenia niskiej i wysokiej kolejności. Pierwsze, drugie i trzecie traktowane

są jako urodzenia niskiej kolejności, natomiast czwarte i kolejne jako wyższej kolejności (Pressat, 2014).

Wielodzietność jako przedmiot badań demograficznych

Badania polskie

Badania nad rodziną (tzw. demografia rodziny) są obszarem, w którym ujawnia się interdyscyplinarny charakter demografii. Opisywanie składu i zmian w rodzinie wymaga identyfikacji nie tylko czynników demograficznych, ale również socjologicznych, kulturalnych, społeczno-ekonomicznych.

Wielodzietność rodzin jest m.in. przedmiotem zainteresowania demografii historycznej. Badacze wykorzystują historyczne materiały źródłowe, aby opisać rodziny przeszłości – warunki ich powstawania i rozwoju, liczebność potomstwa. Wyniki badań mają nie tylko pomóc zrozumieć historię poszczególnych populacji, ale również współczesne modele dzietności. Retrospektywna analiza wielkości rodziny według poziomu wykształcenia, religii lub w odniesieniu do wzorów małżeńskich oferuje nowe elementy zrozumienia zmian w płodności. Syntetyczny przegląd krajowych badań z tego obszaru znajdziemy w teście Cezarego Kuklo pt. *Demograficzno-społeczna problematyka rodziny w pierwszej połowie XX w.* Za prekursora badań nad rodziną w ujęciu demografii historycznej uważany jest Stanisław Waszak, który w latach 50. zajmował się rekonstrukcją rodzin poznańskich dla XVI i XVII w. i na tej podstawie próbował ustalić wzorzec dzietności

wielkomiejskich rodzin poznańskich. Jego kontynuatorem był Stanisław Borowski, który badał trendy przeobrażeń wielkości i struktury rodziny polskiej oraz proces odtworzenia pokoleń w celu opracowania teorii przejścia demograficznego na ziemiach polskich. Zainicjowane przez Borowskiego ogólnopolskie interdyscyplinarne badania nad rodziną i gospodarstwem domowym były od 1977 r. kontynuowane przez Stanisława Wierchosławskiego. Przedmiot zainteresowania demografów stanowiły przeobrażenia modelu rodziny w układach międzypokoleniowych oraz identyfikacji czynników oddziaływujących na dzietność. Rozwój tych wielopłaszczyznowych badań (prowadzonych w ujęciu historycznym, współczesnym i perspektywicznym) i bogata dokumentacja źródłowa umożliwiły utworzenie „Banku informacji o rodzinie polskiej” oraz ukonstytuowanie w 1994 r. Centrum Badań nad Rodziną Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu. W ramach tego ośrodka do 2008 r. prowadzono prace nad oddziaływaniem miasta na dzietność rodzin społeczności miejskich – m.in. badania Marii Chromińskiej (Chromińska, 2009).

Innym ważnym obszarem badań nad problematyką rodziny i wielodzietnością w drugiej połowie XX w. była polityka ludnościowa w powiązaniu z polityką socjalną. Warto wskazać na dorobek Mikołaja Latucha, który zajmował się nie tylko opisywaniem struktur rodzin, ale również działaniami państwa w zakresie pomocy rodzinom wychowującym dzieci (Dzienio, Latuch, 1983). Był to obszar prac Pracowni

Probleatów Rodziny Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych – Danuta Graniewska i Bożena Balcerzak-Paradowska w 1979 r. przygotowały opracowanie pt. „Rodziny wielodzietne w Polsce. Problemy społeczno-ekonomiczne”. Wzrost zainteresowania sytuacją rodzin wielodzietnych oraz preferencje dla tego typu rodzin w systemach świadczeń społecznych miały ułatwić im spełnianie funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poprawić ich sytuację materialną. W publikacji uwzględniono charakterystykę społeczno-demograficzną rodzin wielodzietnych, ich sytuację materialną oraz sytuację dzieci w kontekście funkcjonowania systemów ochrony socjalnej. W opracowaniu wykorzystano m.in. materiały statystyczne GUS (Ankieta Rodzinna 1972, Mikrospis 1974, wyniki badań nad budżetami gospodarstw domowych), wcześniejsze analizy IPSS na temat pracowniczych rodzin liczebnie dużych (Graniewska, 1971) oraz badania empiryczne dotyczące rodzin wielodzietnych w Tomaszowie Lubelskim (Kowalska, 1978). W latach 90. powstał nowy projekt badań nad problemami wielodzietności w kontekście rozwoju ludnościowego, społeczno-ekonomicznego i kulturowo-obywatelskiego. Potrzeba kompleksowych badań uzasadniana była zmianami w funkcjonowaniu rodzin wielodzietnych w warunkach transformacji. Ostatecznie ze względu na ograniczone środki finansowe badanie zawężono do wybranych aspektów życia i funkcjonowania rodzin wielodzietnych (Balcerzak-Paradowska, 1997).

Kolejnym impulsem do rozwoju badań nad dzietnością i rodziną był okres transformacji

systemowej ze względu na dynamikę przemian w procesie rozrodczości, zahamowanie wzrostu ludności oraz perspektywę depopulacji i starzenia się społeczeństwa. Zmiany w poziomie i wzorcu płodności oraz wzorcu małżeńskości były przedmiotem licznych prac (Kotowska, 1999; Okólski, 2004, 2006; Frątczak, 2003; Kowalska, 1993, 2003). Analizy demograficzne płodności kohortowej kobiet potwierdzały obniżanie się współczynników oraz spadek urodzeń wyższej kolejności (Frątczak, 2011). Badacze szukali właściwej interpretacji obserwowanych zmian w odwołaniu do analiz empirycznych, modeli oraz wybranych teorii. Równie ważnym źródłem informacji nt. trendów były ankiety oparte na próbie, m.in. w 2001 r. przeprowadzono ogólnopolskie badanie retrospektywne postaw i zachowań Polaków młodego i średniego pokolenia wobec rodziny i prokreacji, a ich wyniki wskazywały, iż prawie 80% respondentów nie planuje powiększenia rodziny (Balicki, 2003; Frątczak, 2003).

Innym ważnym wymiarem rozwoju badań w tym obszarze było włączenie się polskich naukowców w międzynarodowe programy badań panelowych m.in. Fertility and Family Surveys (lata 90.) (Holzer i Kowalska, 1997) oraz Generations and Gender Programme (po 2000 r.). Ten ostatni, jako wieloletni interdyscyplinarny program, ma na celu pozyskanie informacji o procesach demograficznych w 28 krajach z uwzględnieniem kontekstów: ekonomicznego, społecznego i kulturowego, które umożliwią zrozumienie mechanizmów przyczynowo-skutkowych dotyczących przeobrażeń

modelu rodziny, relacji między pokoleniami oraz kulturowych ról płci (Kotowska i Józwiak, 2011). Projekt pod nazwą „Generacje i Rodziny” (GGs-PL) realizowany był przez zespół demografów z SGH w dwóch rundach badawczych 2010/2011 i 2014/2015. Innowacyjność tych badań polegała na możliwości udokumentowania zachowań demograficznych wraz z informacjami o aktywności zawodowej i edukacyjnej badanych, sytuacji materialnej, wyznawanych wartościach i normach, stanie zdrowia oraz transferach usług, dóbr i środków finansowych do gospodarstw domowych. Dla badaczy ważna była nie tylko ocena zmian w podstawowych procesach demograficznych, ale również przeniesienie uzyskanych wyników na konkretne działania w zakresie szeroko definiowanej polityki ludnościowej m.in. opracowania zawierające analizy danych GGs-PL zostały wykorzystane w Programie polityki rodzinnej Prezydenta RP w 2013 r.

Przegląd publikacji wykorzystujących dane z badania GGs-PL wskazuje, iż temat wielodzietności nie pojawia się, natomiast często podejmowaną kwestią są intencje prokreacyjne i ich realizacja wśród osób bezdzietnych i małdzietnych w Polsce (np. Młynarska i Styr, 2014; Młynarska, 2014; Tymicki, 2013). Dane z omawianego badania zostały wykorzystane w raporcie tematycznym *Niska dzietność w Polsce w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza Społeczna 2013* (Kotowska, 2014). Opracowanie koncentruje się na uwarunkowaniach niskiej dzietności, zamierzeniach prokreacyjnych i powodach rezygnacji

z dzieci/kolejnych dzieci oraz nakreśleniu głównych kierunków zmian polityki rodzinnej dla wspierania aspiracji rodzicielskich Polaków. Tylko jeden z fragmentów autorstwa Barbary Bobrowicz odnosi się do potencjalnej wielodzietności – *Bariery o trzecim i kolejnych dzieciach według cech demograficznych i ekonomicznych respondentów*. W opisie zaznaczono, że w badanej próbie niewiele było osób z co najmniej dwójkiem dzieci, które chciały powiększyć rodzinę (Kotowska, 2014, s. 92–96).

Spis powszechny

Najważniejszym źródłem informacji statystycznej o liczbie i strukturze rodzin jest spis powszechny ludności. Jednak istotnym utrudnieniem dla demografów był i nadal jest sposób ujmowania i definiowania rodziny w formularzach spisowych, ze względu na jej złożoność, zmienność składu czy różnorodność funkcji społecznych (Borowski, 1974). Przyjęte definicje mają wpływ na klasyfikację i analizę struktury gospodarstw czy składu rodzin. W praktyce polskich spisów rodzina stała się jednostką statystyczną dopiero w latach 70., a wcześniej organizatorów spisów interesowały raczej rodzinne gospodarstwa domowe i ich funkcje (m.in. alimentacyjne, mieszkaniowe, samopomocowe, produkcyjne). Wzrost zainteresowania funkcjami prokreacyjnymi rodziny spowodował, iż w ramach kolejnych spisów, mikrospisów i badań specjalnych zainicjowano systematyczne badania dzietności i małżeńskości, które jednak coraz bardziej koncentrowały się na kobiecie niż na rodzinie. Interesujący przegląd badań nad rodziną,

gospodarstwem domowym i płodnością kobiet, które towarzyszyły programom spisowym, zawiera praca zbiorowa pt. *Spisy ludności RP 1921–2002* (Strzelecki i Toczyński, 2002).

Ostatni spis powszechny został przeprowadzony w Polsce w 2011 r., a jego wyniki posłużyły do przygotowania szeregu opracowań tematycznych, w tym również jednego poświęconego charakterystyce demograficznej i społecznej gospodarstw domowych i rodzin (GUS, 2014). Rodzina biologiczna została zdefiniowana jako *dwie lub większa liczba osób, które są związane jako mąż i żona, wspólnie żyjący partnerzy (kohabitanci) – osoby płci przeciwnej lub jako rodzic i dziecko*. Na tej podstawie wyodrębniono sześć typów rodzin: małżeństwo z dziećmi, małżeństwo bez dzieci, związek kohabitacyjny z dziećmi lub bez dzieci, matka z dziećmi, ojciec z dziećmi. Rodziny z dziećmi rejestrowane były w dwóch przekrojach: 1) według ogólnej liczby dzieci, niezależnie od wieku tych dzieci; 2) według liczby dzieci w wieku do 24 lat, pozostających na utrzymaniu rodziców. W rozdziale III. Rodziny w gospodarstwach domowych wyodrębniono dwa podrodzaje dotyczące wielodzietności: Rodziny wielodzietne w latach 2002 i 2011 (3.2.) oraz Rodziny wielodzietne z dziećmi do lat 24 na utrzymaniu (3.5). Było to pewne novum, bo w opracowaniu wyników NSP 2003 wyodrębniono tylko rodziny niepełne i zrekonstruowane (GUS, 2003). Podano definicję rodziny wielodzietnej (*rodziny z co najmniej 3 dziećmi*) oraz dane dotyczące liczby tych rodzin, w tym rodzin z dziećmi do lat 24 na utrzymaniu, liczbą

i wieku dzieci wychowujących się w tych rodzinach, uwzględniono również formalny status rodzin, miejsce zamieszkania (miasto/wieś), zróżnicowanie terytorialne. Ponadto opracowanie zawiera informacje odnośnie kobiet wielodzietnych, które pozyskano w ramach badania reprezentacyjnego dotyczącego dzietności oraz planów prokreacyjnych kobiet. Przedstawiono liczbę i odsetek kobiet, które urodziły 3 lub 4 i więcej dzieci, z uwzględnieniem miejsce zamieszkania oraz wykształcenia. Metodologia spisu ludności i jego regularność pozwalają prześledzić proces zmian dotyczących wielodzietności w Polsce. Jednak istotnym ograniczeniem tego badania jest fakt, iż jest ono przeprowadzane co 10 lat. W okresach międzyspisowych dodatkowym źródłem informacji o strukturze rodzin (liczbie dzieci w rodzinach) jest rejestracja ruchu naturalnego (statystyka urodzeń). Dane te publikowane są w Rocznikach Demograficznych oraz udostępniane w Bazie danych GUS Demografia.

Na podstawie statystyk urodzeń możliwe jest zapoznanie się z rozkładem i liczbą urodzeń wg kolejności, wiekiem matek rodzących trzecie i kolejne dziecko oraz przestrzennym zróżnicowaniem urodzeń wyższej kolejności pomiędzy poszczególnymi województwami. Roczniki Demograficzne zawierają następujące dane, które mogą być użyteczne w charakterystyce wielodzietności:

- urodzenia według kolejności i klasyfikacja kobiet wg liczby urodzonych dzieci (3,4,5, 6+),
- urodzenia wg kolejności z podziałem na miasto i wieś oraz województwa i miasta liczące 100 tys. i więcej mieszkańców,

- urodzenia wg kolejności i wieku matki,
- urodzenia wg odstępów urodzeniowych, wieku matki oraz kolejności urodzenia,
- urodzenia małżeńskie wg roku zawarcia małżeństwa i kolejności urodzenia,
- urodzenia wg okresu trwania małżeństwa i kolejności urodzenia,
- urodzenia wg kolejności urodzenia i poziomu wykształcenia matki.

Zarówno dane spisowe jak i bieżące statystyki GUS mogą być wskazówką dotyczącą kształtowania się trendów w zakresie zjawiska wielodzietności. Problematykę tę podejmowała w swoich badaniach Irena Kowalska, zarówno w okresie PRL jak i w latach transformacji. Według Kowalskiej wielodzietność była czynnikiem hamującym ogólne tempo spadku płodności czy łagodzącym ubytek ludności w Polsce w drugiej połowie XX w., ale na skutek ograniczania liczby rodzonych dzieci do jednego lub co najwyżej dwójga jest to zjawisko coraz rzadsze. Na podstawie analizy danych o rodzinie z NSP 1988 i 2002 oraz statystyk urodzeń GUS autorka przedstawia proces zmniejszania się subpopulacji rodzin wielodzietnych. Podkreśla również fakt, że chociaż rodzin tych jest mniej, to nadal wychowuje się w nich relatywnie dużo dzieci, które będą ponosiły ciężar utrzymania demograficznego potencjału Polski oraz zostaną obciążane kosztami utrzymania systemu emerytalnego (Kowalska, 2006).

Kolejnym demografem podejmującym zagadnienie wielodzietności w swojej działalności badawczej jest Piotr Szukalski. Opublikował szereg prac dotyczą-

cych przemian modelu rodziny polskiej oraz relacji międzypokoleniowych (na poziomie mikro i makro), jak również artykuły na temat obserwowanych zmian w sferze prokreacji w kontekście rządowego programu Rodzina 500+ (Szukalski, 2018a, 2019). Autor opisuje zjawisko wielodzietności wykorzystując statystyki urodzeń GUS, m.in. liczbę i rozkład urodzeń wg kolejności, wiek matek rodzących trzecie i kolejne dziecko, przestrzenne zróżnicowania tj. różnice w częstości występowania urodzeń wyższej kolejności pomiędzy poszczególnymi województwami (Szukalski, 2012, 2018b). Inne wątki jego badań to współzależność między zmieniającą się wielkością rodziny a jej funkcją opiekuńczą względem starszego pokolenia (Szukalski, 2004a, 2004b, 2005) czy pronatalistyczny charakter polityki rodzinnej. Zdaniem autora przywrócenie zastępowalności pokoleń w Polsce wymaga wpływania na dzietność poprzez politykę ludnościową, zwłaszcza w obszarze kształtowania prorodzinnej i pronatalistycznej świadomości ludności oraz tworzenia zachęt do urodzenia dziecka drugiego i trzeciego (Szukalski, 2019). Według Szukalskiego obserwowany w ostatnich latach powolny wzrost liczby i udziału urodzeń utożsamianych z wielodzietnością, tj. trzecich i dalszych, jest efektem zarówno czynnika kohortowego (dochodzenie do wieku 35–40 lat przez generacje przelomu lat 1970. i 1980.), jak również dobrej sytuacji ekonomicznej w kraju i programu 500+. W zakończeniu artykułu stwierdza: *W sytuacji dużej skali dobrowolnej i wymuszonej bezdzietności to dzieci drugie, trzecie i czwarte decydują w poziomie reprodukcji,*

a w efekcie i o zastępowalności pokoleń i o przyszłości demograficznej i ekonomicznej naszego kraju (Szukalski, 2018a).

Seria Analizy statystyczne GUS

W ostatnich latach ukazały się dwie publikacje serii „Analizy statystyczne” GUS, które odnoszą się do dzietności oraz rodzin, i na ich podstawie można wyselekcjonować informacje o wielodzietności. Pierwsza z nich zatytułowana „Sytuacja demograficzna Polski do 2017 roku. Urodzenia i dzietność” prezentuje kształtowanie się liczby i struktury urodzeń oraz dzietności w Polsce w latach 1950–2017 oraz z analizę czynników wpływających na obserwowane zmiany. Uwzględnione zostały m.in.: wskaźnik przeciętnej kolejności urodzenia; udział dzieci trzecich, czwartych, piątych i kolejnych w ogólnej liczbie urodzeń; zmiany w liczbie urodzeń według kolejności i wieku matki; struktura kolejności urodzenia w podziale terytorialnym. Druga z publikacji pt. „Sytuacja demograficzna Polski do 2018 r. Tworzenie i rozpad rodzin” dostarcza informacji o zmianach w trendzie tworzenia i rozpadu rodzin. Opracowanie w dużym stopniu bazuje na wynikach dwóch ostatnich spisów powszechnych. W kwestii rodzin wielodzietnych jest tylko krótka wzmianka: *Zmalała liczba rodzin wielodzietnych. Malejąca liczba rodzin wielodzietnych wynika między innymi z zakładania rodzin w coraz późniejszym wieku – coraz późniejszego zawierania małżeństw i rodzenia pierwszych dzieci* (GUS, 2019, s. 143).

Publikacje Rządowej Rady Ludnościowej

Kolejnym źródłem informacji mogą być coroczne raporty Rządowej

Rady Ludnościowej (RRL) nt. sytuacji demograficznej Polski. Jedną z części tej publikacji zawiera analizę i ocenę urodzeń i płodności. W opisie głównych tendencji uwzględniane są: wskaźniki dynamiki liczby urodzeń według kolejności, struktura urodzeń żywych według kolejności i poziomu wykształcenia matki, wzorzec płodności według wieku matek i kolejności urodzeń.

Na podstawie przeglądu archiwalnych raportów można stwierdzić, że kwestia rodzin wielodzietnych pojawia się w raporcie z 2004 roku w kontekście opracowanych przez RRL „Założeń polityki ludnościowej w Polsce”. Jeden ze sformułowanych celów dotyczył poprawy warunków powstawania i funkcjonowania rodzin oraz działań sprzyjających rodzeniu dzieci i zwiększaniu liczby urodzeń. W charakterystyce gospodarstw domowych i rodzin uwzględnione zostały rodziny wielodzietne (mające troje i więcej dzieci), a ich sytuację opisano głównie w oparciu o dane NSP 1988 i NSP 2002. Ponadto zwrócono uwagę na warunki wychowywania dzieci w rodzinach wielodzietnych oraz postawy wobec wielodzietności. Założenia i rekomendacje w tym obszarze zostały opracowane przez Bożenę Balcerzak-Paradowską oraz Janusza Szymborskiego.

Warto przywołać dwa fragmenty tego raportu ze względu na ich pronatalistyczny wydźwięk. Z punktu widzenia podnoszenia poziomu dzietności rodziny wielodzietne są tą grupą rodzin, która zasługuje na wspieranie w ramach polityki ludnościowej oraz: Zwiększenie liczby urodzeń

oraz wspieranie postaw prokreacyjnych jest istotnym celem polityki ludnościowej, gdzie przedmiotem oddziaływania powinny być właśnie rodziny wielodzietne (RRL, 2006 s.15, 30).

Rodziny wielodzietne zostały również uwzględnione w dokumencie „Rekomendacje Rządowej Rady Ludnościowej w zakresie polityki ludnościowej Polski” z 2014 r., głównie jednak w aspekcie socjalnym jako kategoria rodzin w trudnej sytuacji, która wymaga wsparcia. W raportach RRL z trzech ostatnich lat został zauważony fakt wzrostu liczby urodzeń dalszej kolejności, a tym samym zwiększenie liczby rodzin wielodzietnych, co zdaniem autorów wymaga uwzględnienia w działaniach publicznych (RRL, 2018, 2019, 2020).

Badania regionalne rodzin wielodzietnych

Warto zwrócić uwagę na nieliczne badania regionalne, które dotyczą rodzin wielodzietnych. Jedno z pierwszych zostało zainicjowane przez Fundację „Głos dla Życia” w 1999 r. celem opisanie sytuacji rodzin wielodzietnych w Poznaniu. Na potrzeby badania zdefiniowano rodziny wielodzietne jako rodziny wychowujące czworo lub więcej dzieci pozostających na utrzymaniu rodziców. Pierwszym etapem projektu było określenie liczby i struktury tych rodzin. Przy braku aktualnych statystyk pozyskanie ogólnych danych o rodzinach wielodzietnych z terenu miasta było możliwe przy współpracy z poznańskimi parafiami i Miejskim Ośrodkiem Pomocy Rodzinie. W efekcie utworzono własną bazę danych, w ramach której wylosowano 188

rodzin do badań szczegółowych w formie standaryzowanego kwestionariusza ankiety. Jeżeli chodzi o aspekt ilościowy badania, to policzono, iż w Poznaniu jest 1350 rodzin wielodzietnych, które wychowują 6 tys. dzieci i stanowią 1,23% ogółu rodzin, w których małżonkowie są w wieku prokreacyjnym. Ponadto ustalono strukturę rodzin wg liczby dzieci: dominowały rodziny z czworgiem dzieci (69%), z pięciorgiem dzieci było 21% oraz 10% rodzin wysokowielodzietnych tj. z sześciorgiem i więcej. Wśród rodzin wielodzietnych 88% stanowiły rodziny pełne. W badaniu ankietowym uwzględniono takie kwestie jak wykształcenie rodziców, sytuacja socjalno-bytowa rodzin, edukacja i wychowanie dzieci, sytuacja zdrowotna, uzyskiwane i pożądaną formę pomocy. Raport końcowy z badania był podstawą do opracowania przez Miejski Ośrodek Pomocy Rodzinie i władze miasta Poznania programu pomocy rodzinom wielodzietnym (Wosicki, 2009).

Kolejnym przykładem inicjatywy lokalnej może być badanie Obserwatorium Integracji Społecznej ROPS w Opolu z 2011 r. Ponieważ jego celem była diagnoza sytuacji rodzin wielodzietnych w województwie opolskim korzystających z pomocy społecznej, to główne źródło danych ilościowych stanowił System Informatyczny POMOST dla Jednostek Organizacyjnych Pomocy Społecznej. Za wielodzietne uznano rodziny wychowujące 3 i więcej dzieci. W ramach analizy opracowano profil społeczno-demograficzny rodzin wielodzietnych, w którym uwzględniono m.in. takie cechy jak:

- liczba rodzin wielodzietnych na tle ogólnej liczby rodzin objętych pomocą społeczną w woj. opolskim,
- liczba i struktura rodzin wielodzietnych wg podziału na miejsce zamieszkania (miasto-wieś);
- wiek i wykształcenie rodziców; skład rodziny; liczbę oraz strukturę płci i wieku dzieci,
- sytuacja zawodowa i sytuacja zdrowotna rodzin wielodzietnych,
- struktura dochodów oraz źródła dochodów.

To badanie może być przykładem, jak dobór próby wpływa na uzyskane wyniki – w opisie cech badanej grupy wskazano, że prawie 26% wszystkich rodzin wielodzietnych to rodziny niepełne, natomiast w świetle wyników NSP 2011 samotni wielodzietni rodzice stanowią 14% (OIS ROPS Opole, 2011). Jeszcze jedno badanie na temat sytuacji rodzin wielodzietnych przeprowadzono na zlecenie Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Poznaniu w 2016 r. W próbie badawczej uwzględniono rodziny korzystające i niekorzystające z pomocy społecznej, co pozwoliło stworzyć pełniejszy obraz wielodzietności. Liczba i struktura rodzin w województwie wielkopolskim została przedstawiona w oparciu o dane z NSP 2011 (OIS ROPS Poznań, 2016).

Badania międzynarodowe

W zakresie badań międzynarodowych uwaga demografów od wielu lat skupiona jest na obserwacji i ocenie trendów zmian płodności i rodziny w państwach europejskich. Kluczowym problemem jest spadek dzietności, jego uwarunkowania i konsekwencje (Neyer, 2003; Billari, 2006; Philipov, 2006). W temacie wielodzietności

istotne mogą być np. badania Tomasa Frejki dotyczące zmian płodności kolejnych generacji kobiet. Autor analizując dane dotyczące rozkładu urodzeń wg kolejności, przedstawia proces zmiany wielkości rodziny w państwach europejskich w XX w. Dotyczy to stopniowego utrwalenia normy rodziny z dwojgiem dzieci przy równoczesnym spadku liczby rodzin wielodzietnych, przy czym dynamika spadku urodzeń czwartych była znacznie szybsza niż spadku urodzeń trzecich. Autor próbuje uchwycić zróżnicowanie regionalne obserwowanych zmian, m.in. zauważa w Europie Południowej, Środkowej i Wschodniej trend spadku liczby rodzin z dwojgiem dzieci przy równoczesnym wzroście liczby rodzin z jednym dzieckiem i osób bezdzietnych (Frejka, 2008). Podobne badania, ale w odniesieniu do zmian płodności kohortowej kobiet urodzonych we Francji, prowadziła Sandra Brée (Brée, 2017). Innym ważnym kierunkiem badawczym jest wpływ polityki społecznej i rodzinnej na dzietność, najczęściej w odniesieniu do rodzin małych, np.: wpływ polityki rodzinnej na urodzenia pierwsze i drugie (Billingsley, Neyer, Wesolowski, 2018); wpływ zatrudnienia kobiet na urodzenie drugiego dziecka (Greulich, Guergoat-Larivière, Thévenon, 2017). Wyjątkiem są badania Laurenta Toulemona dotyczące dzietności we Francji, który w swojej analizie uwzględnia rodziny wielodzietne, jak również wskazuje na rolę aktywnej polityki rodzinnej w wypromowaniu pozytywnego stosunku do tych rodzin w społeczeństwie francuskim (Toulemon, Pailhé, Rossier, 2008).

Badania dotyczące przemian płodności i rodziny przyczyniają się do tworzenia międzynarodowych baz danych (platform danych), które mogą być nie tylko ważnym źródłem informacji, ale też empiryczną podstawą do kolejnych projektów, również tych dotyczących wielodzietności.

Eurostat

Na stronach Eurostat (portal **Statistics Explained**) statystyki dotyczące rodziny są rozproszone w różnych działach tematycznych, m.in. Marriage and divorce statistics, Fertility statistics, Household composition statistics. Informacji dotyczących wielodzietności można szukać w zestawieniach dotyczących urodzeń według liczby dzieci lub wielkości i składu gospodarstw domowych (w tym również liczby dzieci). Dla tego ostatniego źródłem danych jest Europejskie badanie dochodów i warunków życia (EU-SILC). Próbą zebrania tych informacji w jeden raport była cykliczna publikacja hiszpańskiego Instytutu Polityki (IFP, 2018).

Human Fertility Database (HFD)

Projekt zainicjowany w 2007 r. przez Instytut Badań Demograficznych im. Maxa Plancka oraz Wiedeński Instytut Demografii. Jest to wysokiej jakości baza danych dotyczących płodności w ujęciu kohortowym, która umożliwia prowadzenie badań porównawczych. Polska uczestniczy w tym projekcie od 2018 r.

OECD IFP „Families to 2030”

Organizacja Współpracy i Rozwoju Gospodarczego OECD w ramach International Futures Programme (IFP) zainicjowała projekt „Families to 2030” z 2009 r., którego celem

było zbadanie trendów zmian w gospodarstwach domowych i strukturach rodzinnych w perspektywie dwóch kolejnych dekad. Ponadto ważne było zidentyfikowanie długoterminowych wyzwań politycznych i możliwych kierunków działań w tym obszarze (OECD, 2011). Jednym z efektów było utworzenie bazy danych o rodzinach w państwach OECD (Family Database).

Baza OECD Family Database

Baza zawiera porównywalne międzynarodowe dane na temat sytuacji rodzin w krajach OECD, krajach partnerskich OECD i państwach członkowskich UE. Uwzględniono 70 wskaźników obejmujących cztery główne obszary: strukturę rodzin, pozycję rodzin na rynku pracy, politykę publiczną dotyczącą rodzin i dzieci oraz warunki rozwojowe dzieci.

Generations and Gender Survey (GGs)

Międzynarodowy program badań panelowych w 28 krajach realizowany od 2000 r., którego celem jest pozyskanie informacji o procesach demograficznych i zmianach zachodzących w rodzinach. Jednym z efektów projektu jest kontekstowa baza danych o poszczególnych krajach, zawierająca dane zagregowane o ludności, rodzinach i gospodarstwach domowych, gospodarce, rynku pracy, polityce społecznej. W Polsce zrealizowano dwie rundy badania na przełomie lat 2010/2011 i 2014/2015 jako projekt „Generacje i Rodziny”.

Social Policy and Law Shared Database (SPLASH)

Projekt zainicjowany przez Instytut Badań Demograficznych im. Maxa Plancka

to kontekstowa baza danych zapewniająca dostęp do wskaźników makroekonomicznych i demograficznych (sekcja DATA) oraz ustandaryzowanych informacji nt. prowadzonych polityk w wybranych obszarach (sekcja POLICY). Baza podzielona jest tematycznie, m.in. została wyróżniona sekcja Rodzina i dzieci (Family & Children), która zawiera dane i wskaźniki dotyczące polityk społecznych wpływających na życie rodzinne ze szczególnym uwzględnieniem następujących obszarów: opieka nad dziećmi, rozwody, zasiłki rodzinne, urlopy rodzicielskie, małżeństwa i zarejestrowane związki partnerskie oraz ochrona macierzyństwa.

Families And Societies – Changing families and sustainable societies

Projekt badawczy UE realizowany w latach 2013–2017, którego cele obejmowały: zbadanie różnorodności form życia rodzinnego, relacji i przebiegu życia w Europie; ocena zgodności prowadzonych polityk ze zmianami zachodzącymi w rodzinach; przyczynianie się do rozwoju polityki opartej na faktach.

W ramach powyższego projektu przygotowano m.in. publikację Bernharda Riederera *Vulnerability and the future of families with children in Europe: Nine questions and corresponding answers*, w której rodziny wielodzietne zostały zidentyfikowane jako jeden z typów rodzin wrażliwych (*vulnerable families*) tj. bardziej podatnych na zagrożenia w wymiarze ekonomicznym, psychologicznym i społecznym (Riederer, 2017).

Kolejnym ważnym efektem projektu Families And Societies było zrealizowanie

w 2015 r. pod patronatem Europejskiej Konfederacji Dużych Rodzin (ELFAC) ogólnoeuropejskich badań ankietowych dotyczących warunków życia rodzin wielodzietnych. W badaniu uczestniczyło ponad 7800 rodzin wielodzietnych, w tym również rodziny z Polski. Celem ankiety było nie tylko dostarczenie informacji o dużych rodzinach, ale również ocena uwzględnienia ich potrzeb w ramach prowadzonej w państwach UE polityki rodzinnej. Wyniki badania zostały opublikowane w formie raportu *European Large Families Confederation Survey on the Conditions and Policies regarding Large Families* (Serra del Pozo, Oláh, Sztajner, 2017). Ponadto ELFAC udostępniła bazę danych, które można wykorzystać do dalszych analiz.

European Platform for Investing in Children (EPIC)

Europejska platforma inwestowania w dzieci, która zawiera statystyki, badania i raporty dotyczące sytuacji rodzin oraz polityk przyjaznych dzieciom. Ważną cykliczną publikacją EPIC jest raport nt. zmian w polityce na rzecz dzieci i rodziny w 27 państwach członkowskich UE i Wielkiej Brytanii. Opracowanie zawiera informacje na temat kluczowych trendów w obszarze wczesnej edukacji, opieki, urlopów rodzinny i działań na rzecz poprawy równowagi między życiem zawodowym a prywatnym, wsparcia socjalnego i wsparcia dochodów rodzin oraz prawa dzieci do społecznego uczestnictwa. Jednym z tematów raportu jest wsparcie dla rodzin wielodzietnych (European Commission, 2020).

Podstawowe wnioski płynące z przeglądu badań

Na początku należy podkreślić, iż brakuje całościowej bazy danych o rodzinach w Polsce. Informacje na stronach GUS są rozproszone, fragmentaryczne i często już nieaktualne. W warunkach znaczącej mobilności terytorialnej oraz rewolucji cyfrowej dane spisowe o rodzinach zbierane co 10 lat są wysoce niewystarczające, a ich brak utrudnia prowadzenie polityki rodzinnej zarówno na poziomie krajowym, jak i lokalnym.

Problematyka wielodzietności najczęściej jest tylko jednym z pobocznych wątków w badaniach demograficznych dotyczących przemian płodności i rodziny w Polsce. Niewątpliwie rodzina wielodzietna jako rodzina przeszłości jest przedmiotem zainteresowania demografii historycznej, jednak w ramach innych subdyscyplin traktowana jest jako model marginalny, zjawisko zanikające. Od wielu lat uwaga badaczy koncentruje się na postępującym spadku dzietności oraz czynnikach, które to warunkują. Niewątpliwie badania specjalne dotyczące intencji prokreacyjnych Polaków przyczyniły się do rozpoznania barier dzietności z perspektywy osób bezdzietnych i młodziennych w Polsce. Niska dzietność jest łączona m.in. z odkładaniem rodzicielstwa na skutek wydłużonej edukacji i potrzeby stabilizacji zawodowej; wyeliminowaniem nieplanowanych poczęć na skutek upowszechnienia skutecznej antykoncepcji i dostępem do aborcji, nietrwałością małżeństw czy zmianami społeczno-kulturowymi.

Tylko nieliczni współcześni autorzy (m.in. Kowalska, Szukalski) badając proces reprodukcji ludności dostrzegają rodziny wielodzietne czy wskazują ich demograficzny potencjał. Ponieważ wyniki badań demograficznych są podstawą do prowadzenia polityki ludnościowej czy rodzinnej, to luka badawcza w tym obszarze przez wiele lat była powiązana z brakiem realnych działań sprzyjających rodzinom wychowującym większą liczbę dzieci. Przełomem stało się wprowadzenie programu 500+. Część demografów włącza się w dyskusję, czy i na ile to świadczenie zwiększy dzietność rodzin (Szukalski, 2018; Paradysz, 2018; Kotowska, 2019).

W Polsce od dekady zamiast polityki bezpośrednio nastawionej na zwiększanie dzietności promowane były działania na rzecz usuwania barier decyzji o założeniu rodziny i urodzeniu pierwszego czy kolejnego dziecka (m.in. rozwój opieki instytucjonalnej nad dziećmi, koncepcja work-life balance, partnerstwo w związku). Dla demografów tzw. przejście do drugiego dziecka nadal jest kluczowym czynnikiem poprawy sytuacji ludnościowej. Jednak obserwowany upadek normy dwudzieternej rodziny oraz wzrost bezdzietności w państwach europejskich wskazują, że ten kierunek działań okazuje się niewystarczający. Postępujący proces przemian płodności w starzejących się populacjach już nie tylko skutkuje zanikiem rodzin wielodzietnych, ale ogólnym spadkiem rodzin z dziećmi w gospodarstwach domowych.

Zwiększenie wsparcia dla rodzin wielodzietnych czy oddziaływanie na postawy

prokreacyjne w ramach realizowanej polityki ludnościowej jest przedmiotem sporu. Czy należy prowadzić pronatalistyczną politykę rodzinną? Sceptycy czy przeciwnicy tego kierunku działań argumentują, iż w świetle współczesnych badań obserwowane w krajach postindustrialnych i społeczeństwach postmodernistycznych przemiany płodności i rodziny to nieodwracalne procesy o podłożu społeczno-ekonomicznym oraz kulturowo-świadomościowym i państwo nie powinno ingerować w swobodę stylu życia, w tym również model rodziny. Innym argumentem jest nieskuteczność polityki rodzinnej o charakterze pronatalistycznym, czy też ocena, że tworzenie zachęt ekonomicznych sprzyja reprodukcji w środowiskach zmarginalizowanych społecznie i ekonomicznie. Czy zatem przekonywać do rodzicielstwa nieprzekonanych, czy pomagać rodzinom świadomie wybierającym wielodzietność? O ile możemy mówić o społecznej akceptacji pomocy rodzinom w trudnej sytuacji i zapobieganiu ubóstwu dzieci, to czy polityka otwarcie wspierająca prokreację może również zyskać społeczną akceptację i wpłynąć na zmianę postrzegania wielodzietności w Polsce? Jeszcze jednym kontrargumentem przeciw polityce pronatalistycznej jest przekonanie, iż stymulowanie rozrodczości w warunkach przeludnionego świata zagraża przyszłości planety i uniemożliwia osiągnięcie celów zrównoważonego rozwoju.

Obszary do zbadania

Rządowa Rada Ludnościowa już w 2014 r. rekomendowała, aby długookresową strategię na rzecz rozwoju demograficznego

Polski oprzeć na ogólnopolskim badaniu rodzin oraz by w analizach statystycznych i badaniach jakościowych uwzględnić różne kategorie rodzin w celu określenia – w skali lokalnej i globalnej – ich liczby, sytuacji społeczno-ekonomicznej, potrzeb i barier w zaspokajaniu tych potrzeb. Te zalecenia są również istotne w wyznaczeniu kierunków badań zjawiska wielodzietności.

Analizy demograficzne wskazują na powiązanie procesu urbanizacji z obniżaniem dzietności w rodzinach oraz obniżaniem zastępowalności pokoleń. Problem zanikania rodzin wielodzietnych w wielkich miastach był symptomem ogólnego spadku liczby rodzin z dziećmi w warunkach starzejącego się społeczeństwa. Dlatego w warunkach pogłębiającego się ubytku naturalnego w kraju potrzebne są badania dotyczące funkcjonowania dużych rodzin w metropoliach czy też zbadanie zróżnicowania regionalnego wielodzietności. Czy rozwój lokalnej polityki i tworzenie środowiska przyjaznego rodzinom może wpływać na wzrost liczby rodzin wielodzietnych? Czy koszty życia i dostępność zasobów mieszkaniowych wpływa na rozmieszczenie rodzin wielodzietnych na poziomie gmin?

W badaniach Balcerzak-Paradowskiej z 1979 i 1997 roku pojawia się zjawisko wielodzietności świadomie realizowanej. Autorka wskazała, iż w okresie międzypisowym (1988-1995) z jednej strony nastąpiło ograniczenie wielodzietności wśród młodej generacji kobiet wiejskich, a z drugiej widoczna była wyższa dynamika urodzeń

czwartych i dalszych wśród kobiet zamieszkałych w mieście z relatywnie wyższym wykształceniem. Czy charakter wielodzietności zmienił się w ostatnich dekadach i jest to już nie tyle „cecha środowiskowa”, ale jeden z modeli rodziny preferowany i realizowany wśród kobiet z wyższym wykształceniem? Dlatego oprócz badań statystycznych ważne byłyby również badania jakościowe w rodzinach, które zrealizowały swój potencjał prokreacyjny, celem rozpoznania czynników warunkujących rozszerzoną prokreację czy dochodzenie do dzietności rozszerzonej. Ponieważ w ankiecie wśród rodzin wielodzietnych ELFAC z 2015 r. polscy respondenci jako najważniejszy czynnik wpływający na decyzję o dużej rodzinie wskazali religię i religijność (dopiero na drugim miejscu były warunki pracy), to wskazane jest lepsze rozpoznanie tej zależności. Pozytywna korelacja pomiędzy dzietnością a religijnością została również potwierdzona w badaniach Frątczak i Kotowskiej.

Bibliografia:

- Balcerzak-Paradowska, B. (red.). (1997). *Rodziny wielodzietne w Polsce. Teraźniejszość i przyszłość*. Warszawa: Wydawnictwo IPiSS.
- Balcerzak-Paradowska, B. i Graniewska, D. (1979). *Rodziny wielodzietne w Polsce. Problemy społeczno-ekonomiczne*. Warszawa: Wydawnictwo IPiSS, Studia i Materiały z.15.
- Billarii, F.C. (2006). *Zmieniające się wzorce rodziny w Europie. Przekształcenia w rodzicielstwie w społeczeństwach europejskich*. Warszawa: Biuletyn Rządowej Rady Ludnościowej nr 50, s. 89–128.
- Billingsley, S., Neyer, G., Wesolowski, K. (2018). The influence of family policies on women's childbearing: A longitudinal micro-data analysis of 21 countries, *SPADE Working Paper* 2018:04.
- Borowski, S. (2002). Rodzina jako przedmiot badań w Narodowym Spisie Powszechnym W: Z. Strzelecki, T. Toczyński (red.), *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002. Wybór pism demografów* (s. 453–457). Warszawa: Polskie Towarzystwo Demograficzne, Główny Urząd Statystyczny.
- Brée, S. (2017). Évolution de la taille des familles au fil des générations en France (1850–1966), *Population* 2017/2 (Vol. 72), 297–332.
- Chromińska, M. (2009). Wpływ wielkości miasta na dzietność rodziny W: S. Wierchosławski (red.), *Rodzina i gospodarstwo domowe w środowisku wielkomiejskim* (t. XIX, s. 191–210). Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
- Dzenio, K., Latuch, M. (1983). *Polityka ludnościowa europejskich krajów socjalistycznych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- European Commission. (2020). *Developments in Child and Family Policy in the EU in 2019*, European Platform for Investing in Children: Third annual thematic report, Pobrane z <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8354&furtherPubs=yes>
- Eurostat. (2021). Fertility statistics. Pobrane z https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics
- Eurostat. (2021). Household composition statistics. Pobrane z https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Household_composition_statistics
- Families And Societies – Changing families and sustainable societies. (2021). Pobrane z <http://www.familiesandsocieties.eu/>
- Frątczak, E., Balicki, J. (2003). Postawy i zachowania rodzinne i prokreacyjne młodego i średniego pokolenia kobiet i mężczyzn w Polsce W: J. Balicki i in. (red.), *Wybrane problemy współczesnej demografii* (s.53–81). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Frątczak, E. (2003). Przemiany płodności i rodziny w Polsce i Europie. Oceny, interpretacje, teorie, polityka rodzinna. W: Z. Strzelecki (red.), *Polska a Europa: procesy demograficzne u progu XXI wieku*, red., Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.
- Frątczak, E., Ptak-Chmielewska, A., Pęczkowski, M. (2011). *Płodność w Polsce – analiza kohortowa: kohorty urodzeniowe 1911–1986 (tom I)*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Frejka, T., Sobotka, T., Home, J.M., Toulemon, L. (2008). Summary and general conclusions: Childbearing Trends and Policies in Europe, *Demographic Research* vol. 19, article 2, 5–14.
- Frejka, T., Sardon, J.P. (2007). Cohort birth order, parity progression ratio and parity distribution trends in developed countries, *Demographic Research* vol. 16, article 11, 315–374.
- Frejka, T. (2008). Overview Chapter 2: Parity distribution and completed family size in Europe: Incipient decline of the two-child family model?, *Demographic Research* vol. 19, article 4, 47–72.
- Generations and Gender Survey. (2021). Pobrane z <https://www.ggp-i.org>
- Graniewska, D. (1971). *Pracownicze rodziny liczebnie duże w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo IPiSS, Studia i Materiały z. 4.
- Greulich, A., Guergoat-Larivière, M., Thévenon, O. (2017). Employment and second childbirths in Europe, *Population-E* 72(4), 625–647.
- GUS. (2021). Baza Danych Demografia. Pobrano z <http://demografia.stat.gov.pl/bazademografia/Tables.aspx>
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (2014). *Gospodarstwa domowe i rodziny w województwie wielkopolskim. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*. Poznań: Główny Urząd Statystyczny.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (2011). *Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (2018). *Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r. Urodzenia i dzietność*. Pobrano z https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5468/33/1/1/sytuacja_demograficzna_polski_do_2017_r.pdf
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (2019). *Sytuacja demograficzna Polski do 2018 r. Tworzenie i rozpad rodzin*. Pobrano z https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5468/33/2/1/sytuacja_demograficzna_polski_do_2018_roku_tworzenie_i_rozpad_rodzin.pdf
- Holzer, J. Z., Kowalska, I. (1997). *Fertility and family surveys in countries of the ECE region. Standard country report*, Poland, UNECE, UNPF.
- Human Fertility Database. (2021). Pobrane z <https://www.humanfertility.org>
- Institute for Family Policies [IPF]. (2018). *Report on the Evolution of the Family in Europe 2018*, Madrid.
- Kotowska, I.E. (1999). Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania. W: I.E. Kotowska (red.), *Przemiany demograficzne w Polsce w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Kotowska, I.E., Józwiak, J. (2011). Panelowe badanie przemian relacji między pokoleniami, w rodzinie oraz między kobietami i mężczyznami: Generacje, rodziny i płeć kulturowa – GGS-PL, *Studia demograficzne* 1(159).
- Kotowska, I.E. (red.). (2014). *Niska dzietność w Polsce w kontekście percepcji Polaków, Diagnoza społeczna 2013. Raport tematyczny*. Pobrano z http://diagnoza.com/pliki/raporty_tematyczne/Niska_dzietnosc_w_Polsce.pdf
- Kotowska, I.E. (2019). Uwagi o urodzeniach i niskiej dzietności w Polsce oraz polityce rodzinnej wspierającej prokreację, *Studia demograficzne* 2(176).
- Kowalska I., *Rodziny wielodzietne – wybrane problemy na podstawie badań empirycznych w Tomaszowie Lubelskim* (maszynopis w IPiSS), brw. Kowalska I. (1978). *Warszawska rodzina wielodzietna. Założenia i wstępne wyniki badań, Biuletyn IGS nr 2*.
- Kowalska I. (1993). *Przemiany rodziny i wzorce dzietności w Polsce 1991. Raport z badań*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Kowalska I. (1995). Historia rozwoju rodziny i jej uwarunkowania. W: E. Hatoń (red.), *Rodzina-jej funkcje przystosowawcze i ochronne* (s.115–130). Warszawa: Centrum Upowszechniania Nauki PAN.
- Kowalska I. (2003). Zmiany stanu i struktury rodzin w kontekście przemian procesów demograficznych w Polsce w latach 1988–2002. W: Z. Strzelecki (red.), *Problemy demograficzne Polski przed wejściem do Unii Europejskiej* (s. 188). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kowalska, I. (2006). Rodzina wielodzietna w procesie demograficzno-społecznych zmian modelu dzietności w okresie transformacji ekonomicznej. W: *Sytuacja rodzin wielodzietnych w Polsce a polityka rodzinna*, Warszawa: Biuro Informacji i Dokumentacji Kancelarii Senatu, OE, 55, lipiec, 11–26.
- Kuklo, C. (2014). Demograficzno-społeczna problematyka rodziny w pierwszej połowie XX wieku. W: P. Guzowski, C. Kuklo (red.), *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów* (s. 131–150). Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy.
- Latuch, M. (1978). Demograficzno-społeczne aspekty modelu i struktury rodziny, *Rada Narodowa, Gospodarka, Administracja* nr 4.
- Mynarska, M. (2013). Zamierzenia prokreacyjne Polaków i ich zróżnicowanie według cech demograficznych i ekonomicznych respondentów. W: I.E. Kotowska (red.), *Niska dzietność w Polsce w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza Społeczna 2013. Raport tematyczny* (s. 52–61). Warszawa.
- Mynarska, M., Styc, M. (2014). Preferencje i ograniczenia. Czynniki determinujące intencje posiadania

pierwszego i drugiego dziecka. W: A. Matysiak (red.), *Nowe wzorce formowania i rozwoju rodziny w Polsce. Przyczyny oraz wpływ na zadowolenie z życia* (s. 54–76). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Neyer, G. (2003). Family Policies and Low Fertility in Western Europe, *MPIDR Working Paper WIP 2003-021*. Obserwatorium Integracji Społecznej ROPS w Opolu [OIS ROPS Opole]. (2011). Sytuacja życiowa rodzin wielodzietnych, korzystających z pomocy społecznej w woj. opolskim. Raport z badania regionalnego. Pobrane z <http://ops.rops-opole.pl/wp-content/uploads/badania-regionalne/wielodzietnosc/Rodziny%20wielodzietne.pdf>

Obserwatorium Integracji Społecznej ROPS w Poznaniu [OIS ROPS Poznań]. (2017). Sytuacja rodzin wielodzietnych w województwie wielkopolskim. Aktualne potrzeby i możliwości wsparcia. Pobrane z <https://rops.poznan.pl/wp-content/uploads/2017/03/Sytuacja-rodzin-wielodzietnych-w-wojew%C3%B3dztwie-wielkopolskim.pdf>

OECD IFP. (2011). The Future of Families to 2030. A synthesis report. Pobrane z <https://www.oecd.org/futures/49093502.pdf>

OECD Family Database. (2021). Pobrano z <https://www.oecd.org/els/family/database.htm>

Okólski, M. (2004). Przemiany ludnościowe we współczesnej Polsce w perspektywie minionego stulecia. W: M. Marody (red.), *Wymiary życia społecznego w Polsce na przełomie XX i XXI w.* (s. 27–66). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Okólski, M. (2005). *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Okólski, M. (2006). Płodność i rodzina w okresie transformacji. W: J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian* (s. 103–144). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Paradysz, J. (2018). Polityka rodzinna wobec aktualnej sytuacji demograficznej Polski. W: J. Hryniewicz, J. Witkowski, A. Potrykowska (red.), *Fazy rozwoju rodziny a polityka społeczna* (s. 43). Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.

Phillipov, D. (2006). *Zmieniająca się struktura rodzi-*

ny w Europie. Portret rodziny w Europie. Warszawa: Biuletyn Rządowej Rady Ludnościowej nr 50, s. 54–88.

Pressat, R. (2014). *Słownik demograficzny*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.

Riederer, B. (2017). Vulnerability and the future of families with children in Europe: Nine questions and corresponding answers. Pobrane z http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2017/12/FamSoc-Booklet_Web.pdf

Rządowa Rada Ludnościowa [RRL]. (2006). *Sytuacja demograficzna Polski i założenia polityki ludnościowej w Polsce. Raport 2004*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.

Rządowa Rada Ludnościowa [RRL]. (2018). *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2017–2018*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.

Rządowa Rada Ludnościowa [RRL]. (2019). *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2018–2019*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.

Rządowa Rada Ludnościowa [RRL]. (2020). *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2019–2020*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.

Serra del Pozo, P., Oláh, L. Sz. Sztajner, I. (2017). European Large Families Confederation Survey on the Conditions and Policies regarding Large Families, *FamiliesAndSocieties. Working Paper Series 80* (2017). Social Policy and Law Shared Database (SPLASH). (2021). Pobrane z <https://splash-db.eu/>

Smoliński, Z. (1975). Przemiany dzietności rodziny w XX wieku. W: J. Komorowska (red.), *Przemiany rodziny polskiej* (s. 199–215). Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.

Strzelecki, Z. i Toczyński, T. (red.). (2002). Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002. *Wybór pism demografów*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Demograficzne, Główny Urząd Statystyczny.

Szukalski, P. (2004a). Demograficzne przemiany rodziny – wyzwania dla współczesnych społeczeństw. *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny rok LXVI* z. 4.

Szukalski, P. (2004b) Rodziny i gospodarstwa domowe w Polsce i w krajach UE. W: W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski (red.), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim* (s. 23–47). Łódź:

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Szukalski, P. (2005). Wielkość i struktura rodziny a przejście demograficzne. *Dylematy współczesnych rodzin. Roczniki Socjologii Rodziny XVI UAM*.

Szukalski, P. (2012). Wielodzietność we współczesnej Polsce. *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny nr 4*.

Szukalski, P. (2018a). Wielodzietność we współczesnej Polsce. *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny nr 3*.

Szukalski, P. (2018b) Hipotetyczna skala bezdzietności, małodzietności i wielodzietności we współczesnej Polsce: zróżnicowania regionalne. *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny nr 12*.

Szukalski, P. (2019). Zmiany zachowań rozrodczych w XXI wieku – czy program Rodzina 500+ ma na nie wpływ? W: E. Osewska, J. Stala (red.), *Rodzina w społeczeństwie – relacje i wyzwania* (s. 53–74). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Pobrane z <http://bc.upjp2.edu.pl/Content/5052/Zmiany%20zachowa%C5%84%20P.%20Szukalski%20rep.pdf>

Tymicki, K. (2013). Zamierzenia prokreacyjne a możliwość ich realizacji w kontekście czynników biologicznych. *Studia Demograficzne* nr 2(164), 11–33.

Wierchosławski, S. (1985). Badania nad rodziną w poznańskim środowisku naukowym. *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny Rok XLVII zeszyt 3*.

Wierchosławski, S. (1994). Ewolucja badań nad rodziną w Polsce. W: Główny Urząd Statystyczny, *Rozwój demografii polskiej 1918–1993*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.

Wierchosławski S. (2003). Problematyka rodziny wielkiego miasta. W: Z. Strzelecki (red.), *Problemy demograficzne Polski przed wejściem do Unii Europejskiej* (s. 175–180). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.

Wosicki, P. (2009). Sytuacja rodzin wielodzietnych na przykładzie miasta Poznania. W: S. Wierchosławski (red.), *Rodzina i gospodarstwo domowe w środowisku wielkomiejskim* (t. XIX, s. 348–359). Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.

Związek Dużych Rodzin „Trzy Plus”
ul. Żytnia 13/13
01-014 Warszawa
tel. 533 473 244
biuro@3plus.pl

NIP: 9512220761
REGON: 141000893
KRS: 0000279928

Przekaż 1% podatku na rzecz Dużych Rodzin
Jesteśmy Organizacją Pożytku Publicznego

Składki członkowskie oraz darowizny
na cele statutowe prosimy wpłacać na konto:
ING Bank Śląski S.A.
97 1050 1012 1000 0090 3022 4431

www.3plus.pl

